

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԼՅՈՒԲԱ ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԽԱՉԵՆԱԳԵՏԻ ՆԵՐՔՆԱՀՈՎՏԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԺԸ 00.01 - «Ճարտարապետություն և ճարտարապետական դիզայն»
մասնագիտությամբ ճարտարապետության դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2019

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ АРХИТЕКТУРЫ И СТРОИТЕЛЬСТВА АРМЕНИИ

КИРАКОСЯН ЛЮБА ВЛАДИМИРОВНА

АРХИТЕКТУРА ДОЛИНЫ НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ РЕКИ ХАЧЕНАГЕТ

АФТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора архитектуры по специальности
18.00.01- «Архитектура и архитектурный дизайн»

ЕРЕВАН 2019

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Ճարտարապետության և շինարարության
Հայաստանի ազգային համալսարանում

Գիտական խորհրդատու՝

ճարտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Մ. Մ. Հասրաթյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

ճարտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Դ. Գ. Քերթմենջյան
ճարտ. դոկտոր, դոցենտ
Ս. Մ. Շահինյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Հ. Գ. Ավետիսյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ ՀՀ Քաղաքաշինության պետական կոմիտեի Ա. Թամանյանի
անվան ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ
Պաշտպանությունը կայանալու է 07.03.2019թ., ժ. 14.00-ին Ճարտարապետության և
շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանին կից գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի 030/19-01
«Ճարտարապետություն և շինարարություն» մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ 0009, ք. Երևան, Տերյան փ. 105:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՃՀՀԱՀ-ի գիտական գրադարանում:

Հասցեն՝ 0079, ք. Երևան, Մառի փ. 17/1:

Մեղմագրին կարելի է ծանոթանալ Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի
ազգային համալսարանի պաշտոնական կայքում՝ www.nuaca.am

Մեղմագիրն առաքված է 23.01. 2019թ.:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝
ճարտ. դոկտոր, դոցենտ

Ս. Ա. Թովմասյան

Тема диссертации утверждена в Национальном университете архитектуры и
строительства Армении

Научный консультант:

доктор арх., проф.,
член кор. НАН РА Асратян М.М.

Официальные оппоненты:

доктор арх., проф.
Кертменджян А.А.
доктор арх., доцент
Шагинян С.М.
доктор ист. наук, проф.
Аветисян А.Г.

Ведущая организация: Национальный музей-институт архитектуры им. Таманяна
Комитета градостроительства Республики Армения

Защита состоится 07.03.2019 г., в 14.00ч. на заседании специализированного совета
030/19-01 «Архитектура и строительство» ВАК РА, действующего при Национальном
университете архитектуры и строительства Армении, по адресу: 0009, Ереван,
ул. Теряна, 105.

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке НУАЧА по адресу: 0079,
г. Ереван, ул. Марра, 17/1.

С авторефератом можно ознакомиться на официальном сайте НУАЧА: www.nuaca.am

Автореферат разослан 23.01.2019 г.

Ученый секретарь специализированного совета:

доктор архитектуры, доцент

Товмасыан С.А.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը:

Արցախյան շարժումից առաջ հայագիտությունը գրկված էր Լեռնային Ղարաբաղում մշակութային հետազոտություններ կատարելու հնարավորությունից: Երկրամասի «արգելափակված» վիճակը, որ ստեղծվել էր Խորհրդային Ադրբեջանի կամքով, գրեթե անհնարին էր դարձնում ճարտարապետական հուշարձանների հետ առնչվելը, առավել ևս՝ դրանք հետազոտելը, չափագրելը, ամրագրելը: Ավելին, մշակութային եղեռն էր իրականացվում դրանց նկատմամբ: Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում գտնվող հուշարձանները բարբարոսական եղանակներով հետևողականորեն ավերվում և ոչնչացվում էին՝ վերացնելու համար հայկականության հետքերը: Պետական քաղաքականություն էր դարձել կեղծիքը, հայկական հուշարձանները հայտարարվում էին աղվանական, իսկ աղվաններին՝ իրենց նախնիներ: Այդ մասին «գիտական» ուսումնասիրություններ էին գրվում և տարբեր լեզուներով ու մեծ տպաքանակներով տարածվում: Դա հայ մշակութային արժեքները սեփականացնելու թուրքական քաղաքականության շարունակությունն էր, որ թույլատրվում ու խրախուսվում էր խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների կողմից:

Այսօր հնարավորություն է ստեղծվել ազատագրված տարածքներում ճարտարապետական համալիրների համակողմանի ուսումնասիրության համար: Այս տեսակետից կարևոր հայտնագործություն է Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի և նրա մերձակայքի ճարտարապետական համալիրների հայտնաբերումը, հնագիտորեն վավերացումն ու ճարտարապետական քննությունը, ինչը թույլ է տալիս համալրել հայկական պատմաճարտարապետական ժառանգությունը, պարզաբանումներ մտցրել հելլենիստական քաղաքաշինության և շինարվեստի, ինչպես նաև վաղմիջնադարյան ճարտարապետության մասին պատկերացումների մեջ:

Մշակութային այդ բացահայտումներն ու պատմամշակութային բնույթի փաստարկները գիտական լինելուց զատ, կարևոր դերակատարում ունեն նաև Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման քաղաքական գործընթացում և զանազան մակարդակի քննարկումներում: Այս առումով հայաստանյան գիտության կարևոր խնդիրներից մեկն էլ Արցախի՝ ընդգծված էթնոմշակութային կերպար ունեցող հուշարձանների և պատմական իրողությունների հայտնաբերումը, անաչառ ուսումնասիրությունն ու համաշխարհային գիտական և քաղաքական հանրությանը ներկայացնելն է: Ուստի *արդիական* է դառնում Խաչենագետի ներքնահովտի՝ մշակութային հարուստ շերտեր և ինքնատիպ դիմագիծ ունեցող ճարտարապետական ժառանգության համապարփակ հետազոտությունն ու ազգային ինքնության խնդիրներին ծառայեցնելը: Դա այսօրվա իրավիճակում հրատապ ռազմավարական անհրաժեշտություն է, մանավանդ որ հայ ճարտարապետական ժառանգության նկատմամբ ոտնձգություններն արդեն ընդգրկուն և լայնածավալ բնույթ են ստանում:

Հետազոտության հիմնական **նպատակն է** պատմամշակութային ետնախորքի վրա, ճարտարապետական քննությամբ ներկայացնել Խաչենագետի ներքնահովտի նորահայտ հուշարձանների ճարտարապետությունը՝ բացահայտելով դրանց հորինվածքային, կառուցվածքային և գեղարվեստական առանձնահատկությունները, մշակել մեթոդաբանություն այդ տարածաշրջանում պատմաճարտարապետական միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրները լուծելու համար:

Նշյալ նպատակից բխում են հետևյալ **խնդիրները**.

- ներկայացնել Խաչենագետի ներքնահովտի պատմաաշխարհագրական ընդհանուր բնութագիրը անտիկ և վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջաններում և բացահայտել այն սոցիալ-պատմական նախադրյալներն ու լանդշաֆտային առանձնահատկությունները, որոնցով պայմանավորված կերտվել է ծավալատարածական հորինվածքը,
- մանրամասն նկարագրել ճարտարապետական համալիրները և տալ դրանց ժամանակագրական և տիպաբանական դասակարգումները,
- բացահայտել Արցախի Տիգրանակերտ (այսուհետ՝ Տիգրանակերտ) քաղաքի հելլենիստական ժամանակաշրջանի պաշտպանական համակարգի, բնակելի և մեմորիալ հուշարձանների ճարտարապետության և շինարվեստի առանձնահատկությունները,
- տալ Տիգրանակերտի հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքի վերլուծությունը՝ դիտարկված հայկական և մերձավորարևելյան քաղաքաշինական մշակույթի ետնախորքի վրա,
- բացահայտել Խաչենագետի ներքնահովտի վաղմիջնադարյան եկեղեցական և մեմորիալ (դամբարաններ, կոթողներ) ճարտարապետության տիպաբանական, համաչափական, կառուցվածքային և գեղարվեստական առանձնահատկությունները,
- բնութագրել Տիգրանակերտի մերձակայքի վաղքրիստոնեական հուշարձանները (Գյավուր-կալա-Անհավատների-բերդ-Հայկաբերդ (տեղանունը ներմուծվում է մեր կողմից) բլուր-բնակատեղի, Վանքասարի ժայռափոր քարայրային-պաշտամունքային համալիր, վաղմիջնադարյան ամրոց),
- մանրամասն քննության ենթարկել շինարարական տեխնիկայի և շինարվեստի խնդիրները. այդ շարքում ամփոփել շինարարական նյութերի ֆիզիկո-քիմիական հետազոտության արդյունքները, քննարկել կոնստրուկտիվ հանգույցներին և ճարտարապետական հարդարանքին վերաբերող հարցերը,
- մշակել Տիգրանակերտի պատմաճարտարապետական միջավայրի ռևիտալիզացիայի՝ «վերակենդանացման» և հուշարձանների պահպանության առաջարկներ:

Գիտական նորոյթն է՝

- Ներկա աշխատանքը Խաչենագետի ներքնահովտի ճարտարապետական մշակույթը համապարփակ ձևով ներկայացնելու առաջին փորձն է: Հետազոտության առանցքը Տիգրանակերտ քաղաքի մշակութային ֆենոմենի բացահայտումն է, որի

ընթացքում երևան են գալիս մի շարք ճարտարապետական նոր իրողություններ, որոնք նախկինում հաստատված պատկերացումների վերանայման հնարավորություն են ստեղծում:

➤ Ատենախոսության մեջ ներկայացվում և առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվում պեղումների արդյունքում այստեղ բացահայտված նորահայտ ճարտարապետական համալիրներ (թվով 15)՝ Տիգրան Մեծի կառուցած Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքը, նրա մատույցները պաշտպանող ամրոցն ու շրջակա անտիկ դամբարանները, Հայկաբերդ բլուր-բնակատեղին՝ պաշտամունքային և մեմորիալ համալիրներով, Վանքասարի ժայռափոր վաղքրիստոնեական պաշտամունքային համալիրը և ժայռի բարձրագույն գագաթին կառուցված եկեղեցին, Տիգրանակերտի կենտրոնական թաղամասի տարածքում կառուցված նորահայտ միանավ բազիլիկ եկեղեցիները, վաղքրիստոնեական դամբարանը և նրանց շուրջը տարածվող կոթողային համալիրները:

➤ Վաղ քրիստոնեական կառույցների քննական, համաչափական, չափաբանական, համեմատական վերլուծության արդյունքում առաջին անգամ ներկայացվում են նորահայտ ճարտարապետական համալիրների (վաղքրիստոնեական եկեղեցիներ, վաղքրիստոնեական դամբարան) վերակազմության մոդելներ, ադրբեջանական «վերականգնման» ընթացքում այլափոխված Վանքասարի եկեղեցու վերակառուցման առաջարկը:

Հետազոտության գործնական արժեքներն են.

➤ իրականացվել են Տիգրանակերտի տարածքի բարեկարգմանն ու հուշարձանների պահպանմանը նպաստող միջոցառումներ՝ ջրահեռացման համակարգերի ստեղծում, մասնակի ամրակայումներ,

➤ սահմանվել են քաղաքի պատմական միջավայրի պահպանության, կառուցապատման կարգավորման, հնագիտական և լանդշաֆտի պահպանման գոտիները,

➤ ստեղծվել է Տիգրանակերտի պատմահնագիտական արգելոցն ու թանգարանը:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել է բնօրինակների չափագրության և քննության, մատենագիտական տեղեկությունների, ճարտարապետական վավերացումների և իրողությունների բովանդակային ու պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքը: Ատենախոսությունն իրականացվել է Հայկական լեռնաշխարհի և Մերձավոր Արևելքի այլ տարածաշրջանների անտիկ և վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջաններին պատկանող քաղաքաշինական նյութերի համակարգային հետազոտման մեթոդով: Աշխատանքը կատարված է փաստագրումից դեպի վերլուծական դասակարգումներ և ամփոփիչ եզրակացություններ սկզբունքով, իսկ գրաֆիկական մասը մշակվել է Microsoft Word, Excel, AutoCAD, Adobe Photoshop համակարգչային ծրագրերով:

Աղբյուրների և գրականության համառոտ Կրեսությունը: Հետազոտության օբյեկտները Խաչենագետի ներքնահովտի՝ պեղումների շնորհիվ բացահայտված

ճարտարապետական նորահայտ հուշարձաններն ու համալիրներն են: Դրանց պատմաճարտարապետական փոխառնչությունների վերահանման, համակարգման, իմաստավորման, ուսումնասիրության և մեկնաբանությունների գործում կարևոր են եղել տարածաշրջանային զուգահեռների (Պարտավ, Կապադակ, Մինգեչաուր), նաև Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերի (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի, Շիրակավան, Հացավան, Զաքարի բերդ և այլն), հարակից տարածքների (Իբերիայի անտիկ քաղաքներ՝ Սամադլո, Մծխեթ, Բագինթեթի, Ուլլիսցիխե) փոքրասիական (Միլեթոս, Պերգամոս) և հելլենիստական (Պրիենե, Կնիդոս, Օլինթոս) բնակավայրերի նյութերը: Արցախի Տիգրանակերտի տեղագրության, տեղադրության և ժամանակագրության հարցերը քննելիս անհրաժեշտ է եղել անդրադառնալ այլ սկզբնաղբյուրներին: Այս կապակցությամբ դեռևս հույն աշխարհագիր Ստրաբոնը (մ.թ.ա 1-ին - մ.թ. 1-ին դդ.) հիշատակում է Իբերիայի (Վրաստանի) մոտ գտնվող Տիգրանակերտը: Քաղաքի մասին հիշատակություններ են պահպանվել մի շարք հայկական աղբյուրներում (Սեբեոս, Մովսես Կաղանկատվացի, Եղիա Արճիշեցի, Ստեփանոս Տարոնեցի, Կոշիկ անապատի արձանագրություն, Եսայի կաթողիկոս Զալալյանց) և ճանապարհորդական նկարագրություններում (Սարգիս Զալալյանց, Մակար Բարխուդարյանց, Րաֆֆի, Լեո և ուրիշներ):

Սկզբնաղբյուրի նշանակություն են ունեցել վերջին տարիներին հանրապետական և միջազգային տարբեր պարբերականներում Արցախի Տիգրանակերտի արշավախմբի հրապարակումները: Ատենախոսության մեջ անդրադարձ է կատարվել նաև մասնագիտական այն հրապարակումներին, որոնցում այս կամ այն չափով շոշափվել են խնդրո առարկա հիմնահարցերը:

Քաղաքների տեղադրության, կառուցապատման սկզբունքների, ամրաշինական համակարգերի, շինարարական ավանդույթի հարցերի քննարկման ժամանակ առանձնացվել են Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան ամրոց-բնակատեղիներին և Վանի թագավորության (Ուրարտու) ժամանակաշրջանի քաղաքաշինությանն ու ամրաշինությանը վերաբերող աշխատանքները: Այս առումով հատկապես կարևորվել են Թ. Թորամանյանի, Ատրպետի, Լ. Գյուզալյանի, Է. Խանզադյանի, Ս. Բարխուդարյանի, Ս. Սարգսյանի, Վ. Հարությունյանի, Է. Խանզադյանի, Գ. Արեշյանի, Օ. Խնկիկյանի, Ռ. Թորոսյանի, Հ. Մարտիրոսյանի, Ս. Եսայանի, Կ. Ղաֆադարյանի, Հ. Ավետիսյանի, Պ. Ավետիսյանի, Ա. Փիլիպոսյանի, Ն. Մառի, Հ. Օրբելու, Ռ. Ֆորբեսի, Չ. Բըռնեյի, Վ. Կլեյսի, Բ. Պիոտրովսկու, Բ. Առաքելյանի, Կ. Հովհաննիսյանի պատմահնագիտական հրապարակումները:

Ճարտարապետական գրականության մեջ անտիկ ժամանակաշրջանի հայկական քաղաքաշինության ուսումնասիրությանն է նվիրված Վ. Հարությունյանի «Հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինական մշակույթ» դոկտորական ատենախոսությունը (1964): Նույն թեմային հարևանցի անդրադարձ է կատարել Արմեն Զարյանն իր «Ակնարկներ Հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության» գրքում (1986): Հարցին որոշ չափով անդրադարձել է Թ. Թորամանյանը «Նյութեր հայկական ճարտարապետության

պատմության» (1942, 1948) աշխատության մեջ: Ամրաշինական համակարգերի ճարտարապետության և շինարվեստի հարցերն են քննարկված Ալ.Սահինյանի, Ն.Բունիպայանի, Արմեն և Արա Զարյանների ուսումնասիրություններում:

Տեսական կարևոր դրույթներ են պարունակում Վիտրովիոսի, Օ. Շուագիի աշխատանքները: Հին Հայաստանի քաղաքների հորինվածքային դասակարգման հարցերն են քննարկված Դ. Քերթմենջյանի աշխատանքներում: Հելլենիստական քաղաքաշինության կառուցապատման սկզբունքների, պետականության և տարածաշինության փոխալմանավորվածության խնդիրներին անդրադառնալիս կարևոր դիտարկումներ կան Ա.Գրիգորյանի միջավայրի՝ խորհրդանշանային մտածողության տեսանկյունից դիտված մեկնություններում: Բնագավառի ուսումնասիրության տեսության վերաբերյալ կարևոր նկատառումներ են պարունակում նաև Հ. Մանանդյանի, Գ.Սարգսյանի, Ս.Կրկյաշարյանի պատմական աշխատությունները: Հին և վաղմիջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետության և քաղաքաշինության ամփոփ նկարագիրն է ներկայացված «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» ակադեմիական հրատարակության երեք հատորներում:

Սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն անտիկ հուշարձանների՝ Արմավիրի, Երվանդաշատի, Արտաշատի, Վաղարշապատի, Շիրակավանի, Գառնիի, Առինջի, Բենիամինի, Զաքարի-բերդի պատմահնագիտական պեղումների արդյունքներն ամփոփող և ճարտարապետական քնությունը ներկայացնող՝ Բ. Առաքելյանի, Գ. Տիրացյանի, Ի. Կարապետյանի, Ժ. Խաչատրյանի, Ա. Կանեցյանի, Ֆ. Տեր Մարտիրոսովի, Ե.Ասատրյանի, Լ.Կիրակոսյանի հրապարակումները: Աղբյուրագիտական նշանակության անփոխարինելի նյութ կա Մովսես Խորենացու, Ագաթանգեղոսի, Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի, Ապիանոս Ալեքսանդրացու, Մանվել Միրախորյանի, Լեոման Հաուպտի, Ալբրտ Գաբրիելի գործերում:

Խաչենագետի ներքնահովտի ճարտարապետական համալիրների հետազոտությունը մինչ այս կրել է առավելապես դիպվածային բնույթ: Խորհրդային շրջանում աղբբեջանցի հնագետները մասնակի պեղումներ են իրականացրել «Գյավուր-կալա» հնավայրում և Վանքասարի քարայրային պաշտամունքային համալիրում՝ կցկտուր և կողմնակալ տեղեկություններ հրապարակելով (Ռ. Վահիդով, Ռ. Գեյուշև): Նույն համալիրների տեղադրության, պատմության, ճարտարապետության մասին տեղեկություններ են պարունակում Շ. Մկրտչյանի աշխատանքները: Վանքասարի հուշարձանները գրավել են նաև Հ.Սիմոնյանի և Հ.Սանամյանի ուշադրությունը, ովքեր նկարագրել են դրանք իրենց համատեղ հրատարակած աշխատանքում: Վանքասարի վաղքրիստոնեական քարայրային-պաշտամունքային համալիրի տեղադրության, իրականացրած գործառույթների, ծավալատարածական և խաչային հորինվածքների քնությունն է տարված է Հ.Պետրոսյանի հետ մեր համատեղ հոդվածում: Վանքասարի վաղմիջնադարյան եկեղեցու ճարտարապետության և աղբբեջանական զեղծարար վերակառուցման խնդիրներին է նվիրված «Պատմաբանասիրական» հանդեսում մեր կողմից

հրատարակած հոդվածը: Նույն եկեղեցուն մասնակի անդրադարձ կա Վ. Գրիգորյանի և Ա. Ղազարյանի՝ վաղբրիստոնեական ճարտարապետության խնդիրներին վերաբերող աշխատանքներում:

Արցախի և մասնավորապես Խաչենագետի հովտի քրիստոնեական հուշարձանների ճարտարապետության վերաբերյալ աղբյուրներից հեղինակների զեղծարարությունները հայ գիտնականները բազմիցս հերքել են՝ վեր հանելով դրանց տեսական ու քաղաքական հնարովի հիմքերը: Պաուլո Կունետն առաջինն է սահմանել և գիտական շրջանառության մեջ դրել «Արցախի ճարտարապետական դպրոց» հասկացությունը, իսկ Արցախի հուշարձանների ուսումնասիրության նախակարապետը Ա. Յակոբսոնն է իր՝ Խաչենագետի վերին հոսանքում գտնվող Գանձասարի վանքին նվիրված հանգամանալից ուսումնասիրությամբ: Հետագայում արդեն Շ. Մկրտչյանը, Ս. Կարապետյանը, Ա. Ղուլյանը, Վ. Հարությունյանը, Ժ. Թիերին, Պ. Տոնապետյանը, Հ. Պետրոսյանը և այլք իրենց աշխատություններում բացահայտել են Արցախի ճարտարապետության ամբողջ հարստությունն ու առաձնահատկությունները՝ որպես միջնադարյան հայ ճարտարապետության առանձին դպրոց:

Արցախի հուշարձանների ճարտարապետության հետազոտության գործում մեծ է Մ. Հասրայանի վաստակը, որ դեռևս Խորհրդային բարդ ժամանակներում կարողացավ իմի բերել երկրամասի ճարտարապետական ժառանգությունը և ժամանակաշրջանի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում առավելագույնս ներկայացնել ու գնահատել այն: Վերջին տարիների կարևոր աշխատանքներից է Վ. Շիրելյանի՝ «Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье», «Академкнига», М., 2003 գիրքը, որտեղ հեղինակը խիստ քննադատում է աղբյուրներից ուսումնասիրողների կողմից Արցախի հայկական հուշարձանները աղվանացնելու և սեփականացնելու շինծու տեսությունը:

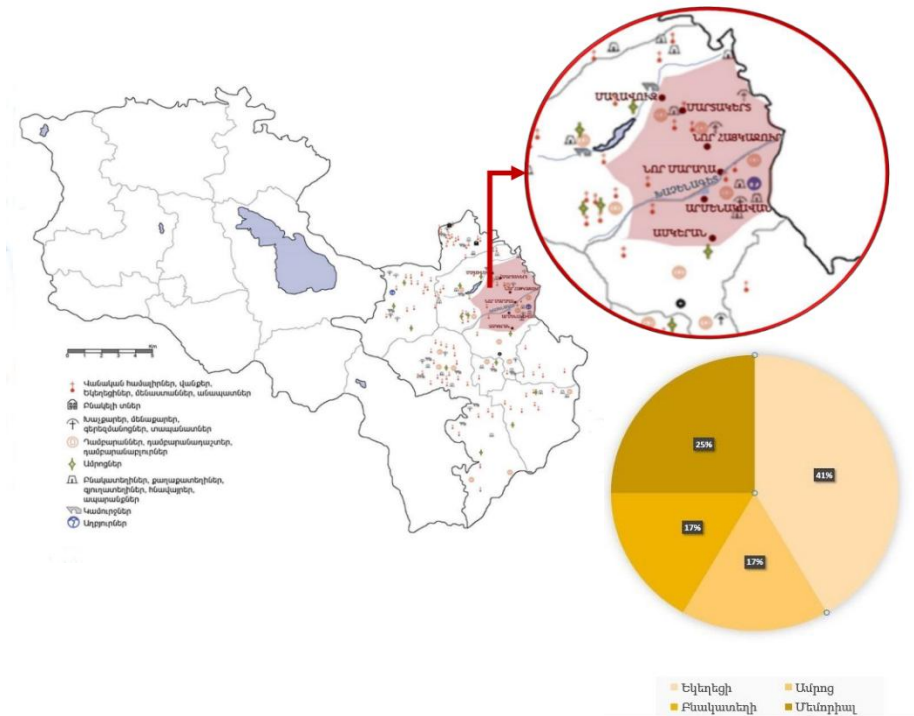
Ուսումնասիրության պաշտոնական փորձաքննությունը: Աշխատանքը քննարկվել և հավանության է արժանացել ՀՀ Կրթության և գիտության նախարարության ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի ճարտարապետության տեսության, պատմաճարտարապետական ժառանգության վերականգնման և վերակառուցման, գեղեցիկ արվեստի և պատմության ամբիոնում: Ուսումնասիրության հիմնական հայեցակետերը, դրույթներն ու հարցադրումները հեղինակի կողմից ներկայացվել են հայաստանյան (Երևան, Օշական, Վանաձոր, Ստեփանակերտ), արտասահմանյան (Մոսկվա) հրատարակություններում և հանրապետական (Երևան, Ստեփանակերտ) և միջազգային (Վենետիկ, Ֆլորենցիա, Լիոն, Վորոնեժ, Բաթումի) գիտաժողովներում:

Աշխատանքի կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է 215 էջ ընդգրկող տեքստային մասից՝ ներածությունից, չորս գլուխներից՝ համապատասխան ենթագլուխներով, ընդհանուր եզրակացություններից և առաջարկություններից, օգտագործված 195 անուն գրականության ցանկից, հապավումների և աղյուսակների ցանկերից: Աշխատության վերջում ներկայացված է քարտեզներ, գծագրեր,

սխեմաներ ու լուսանկարներ պարունակող հավելված, որտեղ բերված նյութերի մեծ մասի հեղինակը ատենախոսն է, որոշ լուսանկարներ տրամադրել է Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական արշավախմբի ղեկավար Հ. Պետրոսյանը, մնացած դեպքերում աղբյուրը նշվում է:

ԱՏԵՆԱԽՈՍԻԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեղազոտության 1-ին գլխում (Արցախի Տիգրանակերտի ճարտարապետությունը հելլենիստական ժամանակաշրջանում) քննարկված են Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող նորահայտ համալիրների քաղաքաշինությանը, ամրաշինությանը, բնակարանաշինությանը, շինարարական տեխնիկային և շինարվեստին վերաբերող հարցերը: Համառոտ ներկայացվել է նաև Խաչենագետի ներքնահովտի աշխարհագրությունն ու լանդշաֆտը և տարածաշրջանի սոցիալ պատմական այն իրավիճակը, որը նախապայման է հանդիսացել մշակութային լանդաֆտի և ճարտարապետության ձևավորման համար:

Նկ.1. Խաչենագետի ներքնահովտը՝ հուշարձանների նշումով:

Արցախի լեռնաշղթայի արևելյան լանջին կուլիսաձև տեղադրված լեռնաբազուկների արանքում ձևավորվել են մի շարք գոգավորություններ, որոնք զբաղեցնում են համեմատաբար խոշոր գետերի միջին հոսանքները: Խաչենագետը Թարթառից հետո իր մեծությամբ Արցախի երկրորդ գետն է, որն անցնում է Մարտակերտի շրջանի ողջ տարածքով՝ շուրջը գոյացնելով հարուստ հողաշերտերով ընդարձակ գետահովիտ: Անմիջապես գետի ափերից վեր են խոյանում բարձրաբերձ լեռները, որոնք տարածքի համար բնական պատնեշներ են հանդիսացել և ամուր հիմնատակ՝ ամրաշինական համակարգերի ձևավորման: Խաչենագետի ներքնահովիտի բնակլիմայական բարեհաճ պայմանները բոլոր դարաշրջաններում այստեղ բնակեցման ու կառուցապատման համար նպաստավոր պայմաններ են ապահովել:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ ամենացայտուն երևույթներից մեկը միապետերի նախաձեռնությամբ և նրանց անունը կրող քաղաքների ընդարձակ ցանցի ստեղծումն է, երբ բնակավայրերի տեղի, հաղորդակցության միջոցներով փոխկապվածության, ընդհանուր ապահովվածության, պաշտպանվածության, հարևան երկրների հետ հարաբերակցման և բազմաթիվ գործառույթներ իր վրա է վերցնում պետությունը: Այս դեպքում քաղաքաշինությունը, որպես որոշակի գործառույթներ պարունակող հասկացություն, վերածվում է տարածաշինություն հասկացության, որն ընդգրկում է արդեն ողջ երկրի բնաշխարհագրական սահմանները՝ ապահովելով յուրաքանչյուր օղակի ինչպես տեղային, այնպես էլ մյուսների հետ հարաբերակցված գործառույթը:

Հայկական լեռնաշխարհում քաղաքաշինական այս գործընթացը վերելք է ապրում հատկապես Արտաշեսյան հարստության օրոք՝ ի մասնավորի Տիգրան Մեծի ժամանակ: Նրա հսկայածավալ նվաճումները հարստության, աշխատուժի և մեծ հնարավորություններ էին ստեղծում՝ խթանելով քաղաքների հիմնադրումը: Նա կառուցում է իր անունը կրող մի շարք քաղաքներ՝ մայրաքաղաք Տիգրանակերտն Աղձնիքում, Գողթնում՝ Տիգրանակերտ ավանը, Մարաստանում՝ Տիգրանա բնակավայրը, Ամանոսում՝ Տիգրանուկունեն: Զարգացնում է վաճառաշահ ու արհեստագործության կենտրոններ Անտիոքը, Լաոդիկեն, Տյուրոսը, Սիդոնը, Ուտիան, Մծբինը, Ապամեաները, Սելևկիան:

Խաչենագետի ներքնահովիտը հելլենիստական ժամանակաշրջանում Տիգրան Մեծի տերության ռազմավարական կարևոր տարածաշրջաններից է եղել: Այստեղ հայտնաբերված ճարտարապետական համալիրները ցույց են տալիս ստրատեգիական այն կարևորությունը, որ հնագույն ժամանակներից տրվել է Արցախի երկրորդ հզոր գետահովիտի ներքնահատվածին՝ որպես լեռնաշխարհի դարպաս ու պաշտպանական համակարգ:

Տիգրան Երկրորդի՝ Արցախում և Ուտիքում հիմնադրած երկու քաղաքների մասին հիշատակություններ են պահպանվել հայ և օտար պատմիչների մոտ: 7-րդ դարի հայ պատմիչ Սեբեոսի մոտ, Սյունիքից դեպի Վրաստան տանող ճանապարհի

վրա հիշատակվում են այդ քաղաքները՝ մյուս Տիգրանակերտը հյուսիսում՝ Ուտիքում, իսկ երկրորդը հարավում՝ Տիգրանակերտ ավանը՝ Արցախում:

Պատմական այս աղբյուրների տեղեկությունները տեղայնացվել և հաստատվում են Արցախի Տիգրանակերտում և շրջակայքում իրականացվող պեղումների արդյունքներով՝ և բացահայտված ճարտարապետական ավերակներով, որոնք վերջնականապես և տեսանելի կերպով հավաստում են անտիկ քաղաքի առկայության փաստը:

Արցախի Տիգրանակերտի տեղադրությունը: Արցախի Տիգրանակերտը գտնվում է ԼՂՀ Ասկերանի շրջանում, մայրաքաղաք Ստեփանակերտից Մարտակերտ տանող ավտոմայրուղու ձախ կողմում՝ Խաչենագետի ստորին հովտում: Քաղաքը կառուցված է գետից մոտ 4,0 կմ հարավ ընկած Վանքասարի բարձունքներից ստորինի լանջին և նրան հարող հարթավայրում, Արքայական աղբյուրների (Շահբուլաղ կոչվող) մերձակայքում՝ այն սահմանին, որից հետո Արցախյան լեռնաշղթան կտրուկ անկումներով ձուլվում է Միլ-Ղարաբաղյան տափաստանի հետ: Տիգրանակերտի այսպիսի տեղադրությունը պայմանավորված է ստրատեգիական և պաշտպանական նկատառումներով: Հնում Արքայական ճանապարհով քաղաքը կապված էր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի, Արտաշատի, Արմավիրի ու Տիգրան Երկրորդի տերության այլ քաղաքաշինական օղակների հետ՝ գտնվելով միջազգային՝ Սյունիքից Վրաստան տանող առևտրական ճանապարհի վրա: Հարթավայրի նկատմամբ գերիշխող դիրքի, թիկունքից Արցախյան լեռնաշղթայով պաշտպանված լինելու շնորհիվ քաղաքը դժվարամատչելի է եղել թշնամու հարձակումների հանդեպ: Տեղի ընտրության հարցում կարևոր են եղել նաև Արքայական աղբյուրների և դաշտավայրի բերրի հողատարածությունների առկայությունը: Ամրոց-միջնաբերդը ջրին մոտ կառուցելու հանգամանքը շատ է կարևորվել, ուստի քաղաքի հիմնադրման համար ընտրվել է Վանքասարի գագաթներից համեմատաբար ցածրադիրը:

---

¹ Պեղումները՝ Լեռնային Ղարաբաղի կառավարության ֆինանսական աջակցությամբ, իրականացնում է Հայաստանի հանրապետության ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի հնագիտական արշավախումբը՝ պ.գ.դ. Հ.Պետրոսյանի ղեկավարությամբ: Տարբեր տեղամասերում հնագիտական աշխատանքները ղեկավարել են հնագետներ՝ պ.գ.թ. Ա.Ժամկոչյանը, Վ.Սաֆարյանը, Ի.Կարապետյանը, Տ.Վարդանեսովան, Ն. Երանյանը, Ռ. Հովսեփյանը, Ժ.Խաչատրյանը, Ռ.Վարդանյանը, Հ.Հակոբյանը, Ն.Ենգիբարյանը, Հ. Մարգարյանը, հնագետ Ա.Գաբրիելյանը: Արշավախմբի ճարտարապետն է ճարտ. թեկն. Լ. Կիրակոսյանը: Հնագիտական պեղումներին մասնակցություն են ունեցել նաև ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի Մշակութաբանության ամբիոնի ուսանողներ Ռ.Սարգսյանը, Ա.Կոստանյանը, Լ.Սուքիասյանը, Հ.Աբրահամյանը, Լ.Հարությունյանը և այլք: Չափագրական աշխատանքներին մասնակցություն են ունեցել Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի ուսանողներ Դ.Նահատակյանը, Լ.Մինասյանը, Ա.Թորոսյանը, Ա.Առաքելյանը:

Ապիտակ կրաքարի օգտագործումը նպաստել է, որպեսզի Արցախի Տիգրանակերտն համապատասխանի իդեալական քաղաքի հունահռոմեական պատկերացումներին (արտաքին սպիտակ տեսք, որ քաղաքը տեսանելի է դարձրել հեռվից):

Տիգրանակերտի հիմնադրումը պայմանավորված էր նաև քաղաքական նկատառումներով. Տիգրան Մեծը տեսնում էր երկրի հյուսիսային սահմանների ամրացման անհրաժեշտությունը: Այսպիսով, Արցախի Տիգրանակերտի տեղի ընտրությունը հաջող է կատարված ինչպես ստրատեգիական և պաշտպանական, այնպես էլ տնտեսական առումով և համապատասխանում է քաղաքի կառուցման դասական պատկերացումներին: Աշխարհագրական և տեղագրական այս շահեկան պայմանները, որոնք նկատելի և իրենց նպատակներին են ծառայեցրել անտիկ շինարարները, լայն հնարավորություններ են ընձեռել քաղաքաշինական խնդիրների առավել նպատակահարմար իրագործման համար: Պաշտպանական նկատառումներից բխող և տեղանքի պայմաններով թելադրված կառուցողական օրինաչափ սկզբունքներն իրենց ավանդներն ունեին Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան ամրոց-բնակատեղիներում (Հառիճ, Մոտկան), կիրառություն են գտել նաև ուրարտական քաղաքաշինության մեջ (Տուշպա, Էրեբունի), լայնորեն տարածված էին հելլենիստական աշխարհում ընդհանրապես (Պրիենե, Միլետոս, Պերգամոս, Սամադլո, Բագինեթի, Սարկինեթի), ինչպես նաև հայկական օրինակներում (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի):

Քաղաքի հատակագծադարձական կազմակերպումը: Բնական լանդշաֆտին համահունչ է նաև Արցախի Տիգրանակերտի հատակագծատարձական կազմակերպումը: Քաղաքն ընդգրկում է մոտ 70.0 հա տարածք և բաղկացած է Ամրացված, Կենտրոնական և Անտիկ մի քանի թաղամասերից, անտիկ դամբարանադաշտերից: Ամրացված թաղամասի մատույցներում բացահայտվել են ժայռափոր ջրանցքի հետքեր, որն ամենայն հավանականությամբ ջուր է մատակարարել քաղաքին:

ա. Պաշտպանական համակարգը: Ամրացված թաղամասը Արցախի Տիգրանակերտի՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի հատակագծային և ծավալատարձական հորինվածքի մասին հիմնական տեղեկատվական աղբյուրն է, որ շարունակում է բացվել պեղումներով: Այն հատակագծում եռանկյունաձև է՝ կրկնելով տեղանքի ռելիեֆային ուրվագիծը և տարածվում է Վանքասարի՝ հարթավայրին հարող բարձունքի լանջին՝ ընդգրկելով մոտ 6,0 հա տարածք: Եռանկյան բարձրադիր՝ պաշտպանական տեսակետից առավել շահեկան անկյունը զբաղեցնում է միջնաբերդը (0,5 հա), որի շուրջը՝ լեռան լանջն ի վար և ստորոտի հարթավայրում փռվել են բնակելի թաղամասերն ու դամբարանադաշտերը: Արցախի Տիգրանակերտի հատակագծային եռանկյունաձև հորինվածքը հայկական քաղաքաշինության մեջ շատ տարածված է և ստացել է քաղաքներին բնորոշ մանրակերտի նշանակություն: Մշակութային-հասարակական տարբեր կազմավորումների դարաշրջաններում այս նախասկիզբ մանրակերտը որպես նախաձև պահպանել է իր վավերականությունը: Այսպիսին էին հնագույն ամրոց-

բնակատեղիներից Հադիճը, Մոտկանը, ուրարտական Էրեբունին, հելլենիստական քաղաքավայրերից՝ Սիդեն, Կրեմնան, Տիգրիսի ափին՝ Ջենոբիան, Ապամեան, Լաոդիկեան, Հալեպը: Այս շարքում կարելի է ընդգրկել հայկական Արմավիր, Երիզա, Արծկե, ինչպես նաև Պրիենե, Միլեթոս հելլենիստական քաղաքները:

Վանքասարի արևելահայաց լանջին կառուցապատում իրականացնելու համար քաղաքաշինարարները տարածքը հարթեցրել են արհեստական մի քանի դարավանդներով, որոնց առատությունը պայմանավորված է լեռան լանջի կտրուկ թեքությամբ: Պեղումներով բացահայտվել և չափագրվել են արդեն նմանատիպ չորս դարավանդների հենապատեր, որոնց ամրություն հաղորդելու համար որոշ տեղերում կառուցվել են որմնահեցեր (կոնտրֆորս): Արցախի Տիգրանակերտում բացահայտված ինժեներաշինարարական աշխատանքների այս տպավորիչ պատկերը ցույց է տալիս լանդշաֆտի արհեստականորեն ձևավորման հանգամանքը:

Տիգրանակերտի միջնաբերդը պարագծված է պարիսպներով և աշտարակներով: Սա քաղաքաշինական հորինվածքի դոմինանտող տարրն է:

Այստեղ նույնպես կառուցապատումն իրականացվել է արհեստականորեն ձևավորված դարավանդների վրա: Օգտագործվել են տեղանքի ընձեռած հնարավորությունները, ինչպես նաև կատարվել են լայնածավալ միջամտություններ: Տիգրանակերտի հատակագծում քաղաքաշինության հետ կապված բոլոր հարցերը լուծվել են կանխամտածված: Այդ են վկայում ռելիեֆին համապատասխան պարսպապատերի սահուն թեքումները և միջնաբերդի ներսում կառուցապատումը. պարսպապատերի ուղղությունը չփոխելու համար խանգարող ժայռերը հարթեցվել են կամ աստիճանաձև մշակվել, բնակելի համալիրների սենյակների մի մասը փորվել է ժայռի մեջ, կառուցվել են հենապատեր: Այսպիսի լուծումներ են վավերացված նաև Արմավիրում, Արտաշատում: Հայտնի է նաև, որ տեղանքի ինժեներական նախապատրաստման ավանդույթներ է ստեղծել նաև ուրարտական ճարտարապետությունը: Ավելին, Հայկական լեռնաշխարհում տեղանքի նախապատրաստման այս եղանակը դարավոր շինարարական ավանդույթի արգասիք է: Բարձունքների վրա կառուցապատման համար ստեղծվում էին ժայռային հարթակներ, իսկ թեք լանջերին տեղադրված պատերի կայունությունն ապահովելու համար հիմնատակերը մշակվում էին աստիճանների ձևով (Դարանի, Շիրակավան):

2005-2017 թթ. իրականացված պեղումների ընթացքում բացվել են քաղաքի պաշտպանական համակարգի կարևոր մյուս հատվածները՝ ամրացված թաղամասի հարավային պարսպի հիմքերի՝ մոտ կես կիլոմետր ձգվող ողջ երկարությունը, հյուսիսային պարսպի՝ շուրջ 300,0 մ երկարությամբ և որոշ տեղերում 5,0 մ և ավելի պահպանված բարձրությամբ պարսպապատերի (հաստությունը 2,6-2,8 մ) շինարարական մնացորդները: Պարիսպների պարագծային ողջ երկարությունը նախապես 1,5 կմ-ից ավելին է եղել: Դրանք ուժեղացված են կիսաշրջան, բոլորակ և քառանկյուն հատույթով աշտարակներով, որոնք միացման հանգույցներում հիմնականում կցված են պարսպապատերին: Առայժմ բացվել են մեկ կիսաշրջան, հինգ լիաշրջան և հինգ քառանկյուն աշտարակներ: Սրանցից չորսը բացվել են

հարավակողմի պարսպի մեջ, իսկ յոթը՝ հյուսիսային: Պաշտպանական համակարգի հյուսիսային գիծը հարավայինին է միացված քառանկյուն հիմք ունեցող աշտարակով, որին է, թերևս, վերապահվել քաղաքն ու շրջակայքը հսկող դիտակետ աշտարակի, ինչպես նաև հրամանատարական բարձունքի դերը: Այստեղից քաղաքի ողջ տարածքն ու հարթավայրը կարծես «ափի մեջ» լինեն և վերահսկելի են: Այսպիսի՝ ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնող աշտարակ-դիտակետի գործառույթն Արտաշատում իրականացնում էր թիվ 2 բլրի վրա գտնվող աշտարակը:

Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգն ունի համեմատաբար լավ պահպանվածություն. վերակառուցումների չի ենթարկվել և ներկայումս ամենահզորն է տարածաշրջանում:

բ. Բնակելի թաղամասերը: Արցախի Տիգրանակերտի բուն քաղաքը սփռված է միջնաբերդի շուրջը, հարավային և արևելյան կողմերում՝ հարթավայրում և կազմված է մի քանի թաղամասերից: Ուսումնասիրվում են Կենտրոնական և Անտիկ առաջին թաղամասերը: Այստեղ բացահայտվել են ինչպես բնակելի, այնպես էլ տնտեսական կառույցների շինարարական մնացորդներ: Կենտրոնական թաղամասում մինչ այսօր բացահայտված ճարտարապետաշինարարական մնացորդներն հիմնականում վերաբերում են վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանին:

Անտիկ առաջին թաղամասի հատակագծումը կանոնավոր է, միասնական մտահղացմամբ՝ հյուսիս-հարավ և արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Տեղանքը հարթ է, բնահողը՝ կավային, որի մեջ բնակավայրի հիմնադրման ժամանակ հեշտությամբ փորվել են բնակելի շինությունների պատերի հիմնատակերը, որտեղ շարվել են քարե հիմքերը: Վերնամասերի շարվածքը հում աղյուսով է իրականացվել: Բնակարաններն հատակագծում քառանկյունաձև են՝ տեղաբաշխված երկու զուգահեռ փողոցների միջնահատվածում: Հեղինիստական շերտում սենյակներն ունեն ավելի մեծ չափեր և կավամածուկով ծեփած տոփանված կավե հատակներ: Որոշ սենյակներում հայտնաբերված քարե խարիսխները վկայում են, որ բնակարաններն ունեցել են սյուների վրա հենված փայտաշեն ծածկեր:

Քաղաքի տարածության ուղղագիծ փողոցներով կանոնավոր թաղամասերի բաժանման սկզբունքը կիրառվել է նաև ուրարտական Ջերնակի թեփեում, որը հեղինիստական քաղաքաշինության հատակագծման «Հիպոդամոսյան» սկզբունքի նախատիպն է համարվում:

Կենտրոնական թաղամասում վավերացվել են բնակելի, տնտեսական (հորեր, պահեստային և օժանդակ սենյակներ) և արտադրական կառույցների (ինձան) շինարարական ավերակներ: Հնձանը փորվել է Ամրացված թաղամասի ստորոտում՝ հարավային պարսպից դեպի արևելք, թեքության վրա՝ ժայռի մատույցներում, ինչը կատարյալ նորոյթ է Արցախի մշակույթի պատմության մեջ: Հեղինիստական դարաշրջանում հայկական հնձանային մշակույթը վավերացված է բազմաթիվ հուշարձաններով (Ագարակ, Արմավիր, Գառնի, Աշտարակ, Վաղարշապատ):

Քաղաքի անտիկ դամբարանադաշտին են պատկանել կարասային և քարաշար դամբարանները: Քարաշար տարբերակներում հանդիպում են ինչպես սալարկղներ, այնպես էլ քարաշար պատերով սալածածկ դամբանասրահներ:

Շինարարական տեխնիկան և շինարվեստը: Տիգրանակերտում կառուցապատումն իրականացվել է հելլենիստական ամենաառաջադեմ տեխնիկայով, քարի վարպետ մշակման և բնական ժայռի լիարժեք օգտագործման պայմաններում: Կառույցներն ունեն ժայռափոր հիմքեր: Քաղաքի ժայռափոր բնութագիրը խոսում է նաև ժայռակերտման կապադովկյան ավանդույթների օգտագործման մասին: Պատերը շարված են չոր եղանակով: Կրաշաղխի (լաբրատոր բնությամբ բացահայտվել է, որ նրա մեջ բացակայում է ավազը) միայն բացվածքները լցնելու դեր է կատարել: Ավազի բացակայության պատճառով այդ շաղխը ամուր չէ և դասական շաղկապում չի ապահովում: Պատի հիմնական կրող մասսան դարձյալ քարն է մնում: Քարերն ունեն շփման մակերեսների իդեալական տաշվածք, դրսի երեսների բարձիկատեսք՝ կոպտատաշ (ռուստիկ) և արտաքին եզրերի՝ պարագծով արված սրբատաշ մշակումներ (ֆասկա) և իրար միացված են «ծիծեռնակապոչ» կապերով: Որպես կապ օգտագործվել է փայտը: Այս տեխնիկան լայնորեն տարածված է Փոքր Ասիայում (Սարդես, Միլեթոս), Հայկական լեռնաշխարհում (Տաշքուրուն, Յուլակերտ, Ջերնակի-թեփե, Անի, Երվանդակերտ, Արմավիր, Արտաշատ): Արցախում այն հայտնաբերվում է առաջին անգամ:

Անտիկ առաջին թաղամասում բնակելի սենյակների որոշ պատեր շարված են եղևնածև տեխնիկայով, որը հիմնականում բնորոշ է վաղմիջնադարին (Ջաքարի բերդ, Երնջատափ): Եղևնածև շարվածքներ սահմանափակ քանակությամբ կիրառվել են նաև հայկական այլ՝ անտիկ (Արտաշատ, Շամիրամ) և անտիկից վաղմիջնադարին անցման ժամանակ (Շիրակավան, Հացավան):

Արցախի Տիգրանակերտի հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետության քննությունից հետևում է՝

➤ Տիգրանակերտը կառուցապատվել է մինչև հելլենիստական ամրաշինության հարուստ ավանդույթները, որոնք առաջին հերթին վերաբերում են Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի պաշտպանական կառույցներին (Տուշպա, Էրեբունի, Թեյշեբաինիի, Ազնաուր), ապա նաև Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան ամրոցներին (Մոտկան, Հառիճ, Ղազարավան), հարստացնելով հելլենիստական քաղաքաշինության և ռազմարվեստի նվաճումներով՝ արձանագրելով կառուցողական արվեստի նոր որակ:

➤ Պարիսպների և աշտարակների կառուցապատման մեջ նկատվում են որոշակի օրինաչափություններ: Բոլորակ աշտարակներն ունեն 9,0 մ տրամագծեր, պարսպապատերի երկարությունները հիմնականում 15,0-19,0 մ են, թեքումները զիգագաձև են և ելուստավորված 2,0-6,0 մ-ի չափով: Ամրաշինական համակարգի ձևակազմ (մորֆոլոգիկ) միավորը քառանկյուն աշտարակ - զիգագաձև պարսպապատ - բոլորակ աշտարակ հանգույցն է:

➤ Հիմնական գծային չափումը 50 սմ-ն է: Այն մոտավորապես հավասար է կանգունին (52 սմ), որը լայնորեն օգտագործվում էր Առաջավոր և Փոքր Ասիայի երկրների ինչպես ուրարտական, այնպես էլ հելլենիստական ճարտարապետության մեջ:

➤ Քաղաքի պաշտպանական համակարգի առանձնահատկությունն այն է, որ պարսպապատերն ու աշտարակներն ունեն բավական բարձր կրաքարից հիմքեր (սա պայմանավորված է տեղանքի բարձր խոնավությամբ և կրաքարի տեղում ձեռք բերելու հնարավորությամբ):

➤ Բնակելի թաղամասերի հատակագծման մեջ հիմնական ձևակազմ ձևը քառակուսուն ձգտող ուղղանկյունն է: Շենքերին բնորոշ է պարզ ու հստակ համաչափությունը (հատակագծում 1:1, 1:2):

➤ Տիգրանակերտի ճարտարապետությունն իր զուգահեռներն ունի հելլենիստական քաղաքաշինության հայկական (Մայրաքաղաք Տիգրանակերտ, Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի), իբերիական (Արմազդիխե-Քազինետի, Ուլիսցիխե, Սամաղլո, Սարկինետի), հելլենիստական (Միլեթոս, Սարդես, Պրիենե, Պերգամոս, Դուրա-Եվրոպոս) համաշխարհային օրինակներում:

➤ Հետազոտությունները հնարավոր են դարձրել ունենալ պարիսպը բնութագրող չափումները՝ հաստություն, մոտավոր պարագծային երկարություն, քարերի միջին չափեր, անկումների սահմաններ, տվյալներ, որոնց հիման վրա ստեղծվել է Ամրացված թաղամասի վիստուալ պատկերը:

Հետազոտության **2-րդ գլուխն անդրադառնում է Արցախի Տիգրանակերտի վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանի եկեղեցական, բնակելի, մեմորիալ ճարտարապետական համալիրների հորինվածքային, կառուցվածքային և գեղարվեստական առանձնահատկությունների բացահայտմանը:**

Վաղմիջնադարյան Տիգրանակերտի մասին հիշատակել են 7-րդ դարի պատմիչներ Սեբեոսը և Մովսես Կաղանկատվացին: Որպես բնակավայր՝ այն գոյություն է ունեցել մինչև ուշ միջնադար և գտնվել է Խաչենի իշխանության տարածքում: Այս շրջանից Խաչենագետի ներքնահովիտը կոչվել է Տիգրանակերտի դաշտ: Տեղացի ժողովրդի մոտ պահպանվել է «Տկռակերտ» անվանաձևը:

Վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանի Տիգրանակերտը հիմնադրումից 5-6 դար հետո հարուստ մի քաղաք է: Պեղումների արդյունքում քաղաքի Կենտրոնական թաղամասում երևան են եկել վաղքրիստոնեական պաշտամունքային հրապարակի ճարտարապետական մնացորդները, բնակելի և տնտեսական համալիրները: Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակն ու ճարտարապետական համալիրն այսօր ներկայանում է երկու եկեղեցիների շինարարական ավերակներով, վաղքրիստոնեական թաղածածկ դամբարանով, խաչակիր կոթողի մնացորդներով, տապանաքարեր և քարատապաններ (սարկոֆագեր) կրող տապանաբակով: Համալիրը վկայում է երբեմնի հարուստ վաղքրիստոնեական կառուցապատման մասին: Վերականգնելի է նաև հրապարակի կառուցապատման ընթացքը՝ սրբերի մասունքների ամփոփման համար դամբարանի կառուցում, որի վրա և միաժամանակ

կառուցվել է Տիգրանակերտի՝ ավելի փոքր չափերի միանավ բազիլիկ եկեղեցին, սրանից հարավ-արևելք, սրբազան հարթակի վրա հուշակոթողի կառուցում, ապա քաղաքային մեծ եկեղեցու կառուցում՝ առաջինի հարավային կողմում: Հորինվածքի դոմինանտը համալիրում Տիգրանակերտի քաղաքային Մեծ եկեղեցին է: Ճարտարապետական համալիրների և բազիլիկ Մեծ եկեղեցու առկայությունը կարևոր վկայությունն է այն իրողության, որ վաղ միջնադարում քաղաքը պահպանում էր հայկական նշանավոր բնակավայրի իր կարգավիճակը՝ մեծաքանակ քրիստոնյա համայնքով և վեհաշուք տաճարով:

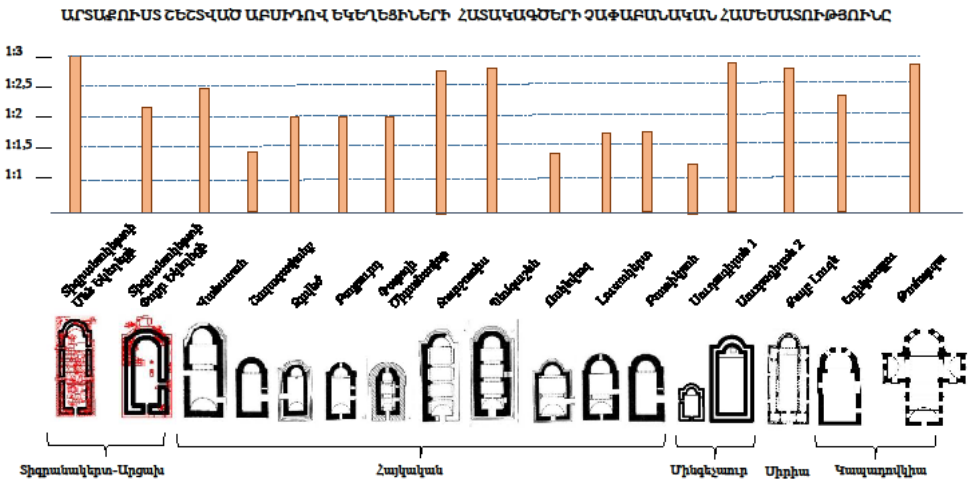
Տիգրանակերտի եկեղեցական ճարտարապետությունը: Քաղաքի պայմանականորեն «Մեծ» անվանված միանավ եկեղեցին Անդրկովկասի համանման ամենախոշոր կառույցներից մեկն է՝ տպավորիչ չափերով, զուսպ արտահայտչականությամբ և հստակ ուրվագծով: Պահպանվել է հատակագիծն ամբողջությամբ, պատերը՝ մինչև 3,0 մ բարձրությամբ (հիմնականում կրաշաղխե միջուկը, որտեղից տարիանվել են պատերի մշակված քարերը, որոնց բները երևում են շաղխի կանգուն հատվածներում, պատերում մնացել են նաև հատուկենտ սրբատաշ քարեր): Ծածկն ամբողջովին ավերվել է: Եկեղեցին կառուցված է սալապատ հրապարակում՝ բարձր՝ եռաստիճան գետնախարսխի (28,85x11,25 մ, բարձրությունը՝ 1,2 մ) վրա և ունի ձգված համաչափություններ (արտաքին 27,3 մ երկարություն և 9,3 մ լայնություն): Արևելքից արևմուտք ձգվող աղոթասրահը արևելքում ավարտվում է ներսից կիսաշրջանաձև ոչ խորադիր, դրսից՝ հնգանիստ արքիդով: Այն բեմից բացի ունի նաև հոգևոր դասին սպասարկող մաս, որը նրանից դեպի արևմուտք առաջացած է և բարձրացված: Այսպիսի լուծում մինչ այս հայտնի վաղքրիստոնեական պաշտամունքային կառույցներում չի վավերացվել: Թերևս միայն Ջվարթնոց տաճարում, որտեղ նույնպես, ինչպես Տիգրանակերտում, գտնվել են սյունիկ-բազրիքներ, որոնցով, հավանաբար, ցանկապատվել է դասի մասը: Եկեղեցու գլխավոր շքամուտքը արևմտյան կողմում է, ևս երկու զույգ մուտքեր կան հարավային և հյուսիսային կողմերում:

Տիգրանակերտի եկեղեցու ամենանշանակալից գտածոներից մեկն էլ կավե (8 սմ տրամագծով) փոքրիկ սկավառակն է, որն ունի հայերեն արձանագրություն. «ԵՍ/ ՎԱԶ [Է] (կամ ՎԱԶ[ՎԳՎՆ]) ԾԱՌԱՅ Տ [ԵԱՌՆ]»: Սկավառակն ունի միջանցիկ երկու անցքեր, որոնց օգնությամբ կապվել է ինչ-որ փաթույթի կամ տուփի և յուրօրինակ «դրոշմակնիքի» դեր է կատարել: Արձանագրությունը Արցախի տարածքում հայտնաբերված ամենաինչ հայերեն արձանագրություններից մեկն է և լավագույն փաստարկը հաջենագետի ներքնահովտի վաղքրիստոնեական-հայկական դիմագծի: Նախնական դիտարկումներով Մեծ եկեղեցին կանգուն պիտի եղած լիներ մինչև 9-րդ դարի վերջերը:

Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված Փոքր եկեղեցին «Մեծի» հետ համեմատած ունի ավելի համեստ չափեր (15,0x7,0մ): Այն կառուցված է 16,3 x 8,3 չափերով երկաստիճան որմնախարսխի վրա և արևելքում ավարտվում է արտաքուստ շեշտված արքիդով: Ունի երկու մուտքեր՝ հարավային և արևմտյան կողմերում:

Հատակը սալապատ է եղել: Փոքր եկեղեցին կառուցված է Մեծին զուգահեռ, վերջինիս հյուսիսային կողմում: Պահպանված է հիմնականում հատակագիծը (որոշ տեղերում կրաշաղախե միջուկի մնացորդներ են առկա):

Տիգրանակերտի նորահայտ միանավ սրահների հատակազծային, ծավալատարածական և կառուցվածքային լուծումների հետ ընդհանրություններ ունեն հաջենագետի ներքնահովտի մեկ այլ՝ Գյավուր-կալա հնավայրի եկեղեցին (սա առանձին դիտարկվում է ատենախոսության երրորդ գլխում), Աղվանքի միանավ հուշարձանները (Կախ-բաշ, Մինգեչաուր):

Նկ.3. Արտաքուստ շեշտված արսիդով եկեղեցիների հատակազծային հորինվածքը:

Քննարկված եկեղեցիները կառուցվածքի ուղղանկյուն պատերի մեջ չպարփակված, դեպի դուրս եկող արսիդով հորինվածքներ են, ինչը բնորոշ է հայկական վաղ միջնադարի՝ հատկապես IV-VI դդ. հուշարձաններին (Բայբուրդ, Վերիշեն, Ջարջադիս, Պեմզաշեն, Լուսակերտ, Փարպի), սակայն Արցախում հանդիպում է առաջին անգամ:

Արտաքուստ շեշտված արսիդի հորինվածքը հանդիպում է նաև այլ տարածաշրջաններում: Միրիականներում (Կալբ Լուգե, Տուրմանին) և Կուրի ձախակողմյան հուշարձաններում (Մինգեչաուր) արսիդը արտաքինից շրջանաձև է, Կապադովկյան օրինակներում (Եղիկապուլու, Սկուպա, Թոմարգա) նիստավոր (հիմնականում հնգանիստ) տարբերակներն են, Վրաստանում դրանք հանդիպում են

ոչ միայն պարզ թաղածածկ սրահի հորինվածքներում (Ակաուրտա), այլ նաև արտաքին սրահ ունեցող եկեղեցիներում (Վանատի, Բոլնիս Քափանակչի):

Արցախի Տիգրանակերտի վաղբրիստոնեական մեմորիալ ճարտարապետությունը ներկայացված է դամբարանների (քարաշար կառույցներ, քարատապաններ) և հուշասյուների օրինակներով:

Տիգրանակերտի դամբարանը կառուցվել է Փոքր եկեղեցու խորանի տակ: Դրա կառուցման որոշ մանրամասներ (տանիքի կրաշաղախե սվաղ, երկրորդական օգտագործման կոպտատաշ և սրբատաշ բլոկներով իրականացված արսիդի ստորին շարք) թույլ են տալիս պնդել, որ եկեղեցին կառուցվել է դամբարանի հետ միաժամանակ և վերջինիս վրա:

Դամբարանը բաղկացած է նախամուտքից ու համարյա քառակուսի հատակագծով դամբանասրահից: Հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ ներկառուցված են ուղղանկյուն զուգահեռանիստ ծավալով, արևելյան մասում կլորացող՝ սրբատաշ քարերով շարված խորշեր, որոնք նախատեսված են եղել սրբերի մասունքների համար: Դամբարանը, ինչպես բոլոր նմանատիպ քրիստոնեական կառույցները (Աղքք, Հոփսիմե, Գայանե, Թալին, Օշական, Կարենիս, Նախճավան), ունի արևմուտք-արևելք ուղղվածություն: Կառույցի առանձնահատկությունը մուտքի արևելյան կողմում գտնվելու հանգամանքն է: Այսպիսի լուծում վավերացված է Արցախի ևս երկու դամբարան-մատուռների՝ Ամարասի Սուրբ Գրիգորիսի և Վաճառի Սուրբ Ստեփանոսի օրինակներում: Արցախում սրբերի դամբարանների կառուցումը և նրանց վրա եկեղեցիների հիմնադրումը տեղի է ունեցել Վաչագան Գ (Բարեպաշտ) թագավորի ժամանակ՝ 5-րդ դարի վերջերում:

Տիգրանակերտում հայտնաբերված են հուշասյուների աստիճանավոր հարթակի, խորանարդաձև զանգվածեղ պատվանդանի, օրդերի կառուցվածքային (բազմանիստ հատույթով բներ) և գեղարվեստական (իմպոստային խոյակներ) տարրերի մնացորդներ: Պատվանդանի վերին հարթության վրա արված է համապատասխան փորվածք՝ հուշասյան ներքնամասը ագուցելու համար: Խոյակների ներքևի և վերևի մասերում նույնպես արված են փորվածքներ՝ սյուների բների և խոյակների վրա դրվող խաչերի ամրացման համար:

Շինարարական տեխնիկան և շինարվեստը: Արցախի Տիգրանակերտի հուշարձանները կառուցված են Վանքասարի հանքավայրի կրաքարով: Կառույցների համար հիմքեր են ծառայում կրաշաղախով ամրացված միջին և մանր անկանոն քարերով իրականացված հարթակները, որոնցից անցումը դեպի պատը իրականացվել է որմնախարսխների միջոցով: Պատերը (հաստությունը՝ 1,20-1,25մ) շարված են ավանդական եղանակով՝ «միդիս» եռաշերտ երկնակատանի սկզբունքով՝ կրաշաղախի կիրառմամբ: Շինությունների տարբեր հատվածներից վերցված կրաշաղախի փորձանմուշների լաբորատոր քննությունը պարզել է, որ կիր-ավազ հարաբերակցությունը շաղախներում երկուսը մեկին է, ցուցանիշ, ինչի հաշվին գերազանց ամրություն է ապահովվել: Տիգրանակերտի Մեծ եկեղեցին, հավանաբար,

քանի որ թաղակիր կամարների հետքեր չկան, ծածկվել է առանց թաղակիր կամարների քարե թաղով, որն անմիջապես հենվել է պատերի վրա (այս մասին են վկայում հայտնաբերված թաղին պատկանող կրաշաղախի զանգվածեղ կտորներն ու միակոր սրբատաշ բլուկները): Այսպիսի թաղով միանավ եկեղեցու հնավանդ օրինակ է Կառնուտի բազիլիկան, որը մոտավորապես նույն թոփչքն ունի (6,25), ինչ-որ Տիգրանակերտի միանավ սրահը (6,8): Իհարկե, հավանական է թվում նաև փայտածածկի իրականացումը, քանի որ աղոթասրահում բացակայում են նաև որմնասյուները: Տանիքը կղմինդրապատ է եղել (պահպանված չէ), որոնց (փորակավոր-կալիպտեր-կիսաշրջանաձև երկթեք տարբերակներ և տափակ-սղին տարրերով) բազմաթիվ կտորտանքներ գտնվել են պեղումների ընթացքում: Կղմինդրի այս ձևն անտիկ ծագում ունի (Արտաշատ, Դվին, Կապադակ) և հանդիպում է վաղքրիստոնեական այլ հնավայրերում (Հայկաբերդ-Գյավուր կալա, Ծիծեռնավանք, Դվին):

Ճարտարապետական ձևեր և գեղարվեստական արտահայտչական միջոցներ:

Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական ճարտարապետական հորինվածքների գեղարվեստական մշակման սկզբունքների և ճարտարապետական ձևերի մասին պատկերացում են տալիս եկեղեցիների շինարարական մնացորդները, ինչպես նաև Խաչենագետի ներքնահովտից հայտնաբերված սյուների բազմաթիվ խարիսխները, խոյակները, բների բեկորները, պատուհանների պսակները, քիվերի և շքակամարների դրվագները, հուշակոթողների և հուշասյուների պահպանված մանրամասներն ու այլ ճարտարապետական ձևերը:

Քաղաքային Մեծ եկեղեցու ճակատների ձևավորման մեջ առանձնապես կարևոր են շքամուտքերը, որոնք, հավանաբար, ունեցել են նաև շքակամարներ: Սրանք պահող որմնասյուների խարիսխների հետքերը դրոշմված են Մեծ եկեղեցու որմնախարսխի վրա:

Ուշագրավ են շքամուտքերի՝ այգային և խաչային պատկերազրույթամբ իմպոստային՝ քանդակապատ խոյակները: Հորինվածքի դոմինանտը կետազարդ շրջանի մեջ ներառված, խիստ լայնացող և հավասար թևերով խաչն է: Թևերի եռանկյունաձև հատվածների կենտրոնները հարդարված են կիսագնդաձև բլթակներով: Միջթևային ձվածիր տարածքները հարդարված են նշատերևներով: Խաչը շուշանների մեջ հորինվածքն իր աղերսներն ունի Հայաստանի վաղքրիստոնեական այլ հուշարձաններում (Երերույք, Ծիծեռնավանքի սբ. Աստվածածին, Բայբուրդի սբ. Գևորգ, Կողբ, Աղիտու, Փարպիի Ծիրանավոր):

Քիվերն ունեն երկմաս կառուցվածք՝ բաղկացած վերնասալից և նրանից ներքև դասավորված ատամնաշարերից: Բարձրության հիմնական մասը կազմում են ատամնաշարերը, որոնք ճակատային մասում մշակված են բավական խորը քանդակված ատամների շարքի մի քանի տարբերակներով: Առայժմ վավերացված են քիվերի չորս տարբերակներ, որոնք անտիկ ճարտարապետության հեռավոր արձագանքներն են: Քիվերի հարթ մակերեսի վրա նշագծման հետքեր են

պահպանվել: Հայտնաբերված խարիսխները տորածն են՝ բաղկացած ներքնասալից և նրա վրա դրված գլանաձև բարձիկից:

Եկեղեցուն պատկանող քարերի վրա նշմարելի են փոքրիկ խաչերի և հայկական տառերի տեսքով վարպետի նշաններ:

Տիգրանակերպի վաղմիջնադարյան ճարտարապետական համալիրների քննությունը պարզել է, որ

➤ եկեղեցիներն ունեն ուղղանկյունաձև հատակագիծ, պատկանում են հայկական վաղմիջնադարյան եկեղեցիների արտաքուստ շեշտված աբսիդով բազիլիկ տիպին և իրենց համամասնությամբ հարում են երկայնական հորինվածքով պաշտամունքային կառույցների դասական համաչափությանը: Տիգրանակերտի Մեծ եկեղեցում այն ունի բացառիկ ցուցանիշ՝ 1:3 - լայնության և երկարության հարաբերությունը,

➤ վաղքրիստոնեական դամբարանը ներկայացնում է նմանատիպ շինությունների մի նոր հորինվածք, որի հիմնական առանձնահատկությունը միակ արևելյան մուտքն է: Պետք է նշել նաև, որ անկախ արևելյան մուտքից, քրիստոնեության մեջ ընդունված արևմուտք-արևելք գաղափարա-ծիսական ուղղությունն ու առանցքը պահպանվել են: Այդ են վկայում դամբարանի հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ կառուցված խորշերի արևելյան կողմերի կորացումները (խորանների ձևի նմանակումներ), որոնցով շեշտվել է սրբերի մասունքներին երկրպագելու արևմուտք-արևելք ուղղությունը: Առանձնահատուկ է նաև դամբարանի քառակուսի հատակագիծը (2,45 x 2,55): Համաժամանակյա նմանատիպ բոլոր մյուս հուշարձաններն (Ամարաս, Օշական, Աղք, Հոփսիմե և Գայանե կույսերի դամբարաններ, Կարենիս) ունեն ձգված համաչափություններ:

➤ Տիգրանակերտում հայտնաբերված հուշապլաններին վերաբերող ճարտարապետական մանրամասներն ու վաղքրիստոնեական պահպանված նմանատիպ հուշարձանների (Օշական, Կողբ, Ավան) հետ համադրումը, հնարավոր են դարձրել վերականգնել հուշապլանների ծավալային ձևը՝ կազմված բազմաստիճան գետնախարսից, խորանարդաձև պատվանդանից, բազմանիստ սյունից և այն պսակող վերնամասից (խաչաձև քանդակի և խոյակի ձևով),

➤ ճարտարապետական ձևերն (պատի կոնստրուկցիա, մույթ, սյուն, խարիսխ, խոյակ, քիվ, դռան և պատուհանի պսակներ) ու արտահայտչականության միջոցները (դեկորատիվ ձևեր, զարդաքանդակներ) սերտորեն առնչվում են կառույցների ծավալատարածական լուծման հետ և դարձել են դրանց տեկտոնիկ մշակման հիմնական գեղարվեստական տարրը: Քանդակային՝ խաչը շրջանի մեջ հորինվածքում որպես առանձնահատկություն կարելի է նշել խաչի ուղղաձիգ թևից շարունակվող պոչուկի բացակայությունը:

Հեղազոտության 3-րդ գլխում հաչենագերի ճարտարապետությունը ներկայացված է Արցախի Տիգրանակերպի մերձակայքում գտնվող վաղմիջնադարյան հուշարձանախմբերի նյութերով:

Վանքասարի քարայրային պաշտամունքային համալիրը: Տիգրանակերտից մոտ 3,5 կմ հյուսիս, Աղդամ Մարտակերտ մայրուղուց 130,0 մ արևմուտք, Նոր Մարաղա գյուղին հանդիպակաց՝ գետի աջ ափին, ուղղաձիգ կտրվածքով Վանքասարի ժայռի միջնամասում՝ Խաչենագետի հունից 50,0-60,0մ բարձրության վրա, ժայռի մեջ փորված է վաղըրիստոնեական քարայրային-պաշտամունքային համալիրը: Ժայռն ամբողջովին կազմված է մեզոզոյի կրաքարից: Դա է պատճառը, որ այստեղ կան բազմաթիվ կարստային քարանձավներ, որոնց հիմքի վրա էլ ստեղծվել է ներկայացվող համալիրը: 2006 թ. իրականացված պեղումների արդյունքում (Համլետ Պետրոսյան, Լյուբա Կիրակոսյան) ամբողջովին մաքրվել և պեղվել է համալիրը: Այն բաղկացած է ժայռափոր եկեղեցուց, քարոզման նախասրահից, հանգստի և բնակության հարթակներից, տապանաբակից, ժայռափոր աստիճանավոր արահետներից, որոնք ընդհատվում են լայնացող սրահներով, ժայռափոր ջրանցքից: Սրահներում՝ հատակին արված շրջանաձև փոսերը վկայում են, որ դրանց մեջ տեղադրված են եղել ծածկը պահող սյուները: Արևելյան կողմի ժայռապատերին խաչային հորինվածքներ են փորագրված: Սրանք թույլ են տալիս խոսել այն մասին, որ այս սրահներն, ըստ երևույթին, ժայռափոր եկեղեցի հասնելու ճանապարհին որպես ժամանակավոր աղոթասրահներ են ծառայել:

Եկեղեցին փորվել է ժայռի ստորոտից 50,0 մ բարձրության վրա: Հնավանդ է ժայռափոր եկեղեցու հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքը: Աղոթասրահը հատակագծում անկանոն ձև և ձգված համաչափություններ ունի: Աղոթասրահի հարավում և արևելքում փորվել են համապատասխանաբար կիսաշրջանաձև և պայտաձև խորաններ: Հյուսիս-հարավ առանցքի շեշտվածությունը աղոթասրահում վկայում է վերջինիս՝ հեթանոսական ժամանակներում շահագործված լինելու մասին: Քրիստոնեական շրջանում այն վերակառուցել են որպես քրիստոնեական աղոթասրահ՝ փորելով արևելյան խորանը և շեշտելով ծիսական՝ արևելք-արևմուտք ուղղությունը: Դա են ապացուցում նաև արևելյան պատի հյուսիսային՝ հավասարաթև արխայիկ խաչապատկերներով պատված հատվածը և տապանաբակի հունարեն արձանագրությունները:

Նախասրահը կես մետրով եկեղեցու մուտքից առաջացած է և նույնքան էլ բարձրացված վերջինիս հատակից: Այն ուղղանկյունաձև մի հարթակ է, որն արևմտյան կողմում ավարտվում է ժայռակերտ պատով: Վերջինիս դիմահայաց արևմտյան կողմում փորագրված են խաչապատկերներ, երեք զույգ ճյուղերով պսակված կենաց ծառ՝ պսակված շրջանի մեջ ներգծված հավասարաթև խաչով: Ետնամասում նույնպես կենաց ծառի պատկեր է, որի ճյուղերից կախված են խաչեր: Նախասրահի կիրճահայաց եզրի երկարությամբ, հատակի վրա արված են փոսիկներ, որտեղ տեղադրված են եղել բազրիքը կրող փայտե սյունիկները, որոնք ապահովում էին այստեղ քարոզ լսելու համար հավաքված մարդկանց անվտանգությունը:

Տապանաբակը տարածվում է նախաարահից դեպի արևմուտք՝ անկումով, դրանից ժայռե ելուստով անջատված, որի հարավային կողմում, ժայռի մեջ փորված են հինգ քարատապաններ (սարկոֆագ): Պեղման ժամանակ արդեն դրանք կողոպտված էին: 1960-ականներին այստեղ «պեղել» են նաև աղբեջանցի հնագետները: Տապանաբակը արևելքից պարփակող ժայռի մակերևույթին քանդակված է երկաստիճան խարխուս, որը կրում է սյան վրա բարձրացված, փառքի պսակի վրա հանգչող խաչ: Խաչի վերին թևի երկու կողմերում հունարեն գրված է IC XC՝ Հիսուս Քրիստոս: Դեպի այս քանդակն են առաջնորդում ժայռակերտ աստիճաններ: Այստեղ ձևավորվել է յուրօրինակ խորան, որի առաջ, հավանաբար, հանգուցյալների հիշատակի համար արարողակարգ են իրականացրել:

Ժայռափոր համալիրում հանդիպող խաչային հորինվածքները այսպես կոչված ձողաբարձ խաչեր են՝ բաղկացած խարխուս-պատվանդանից, սյունից և շրջանի մեջ ներառված խաչից և շրջանի մեջ ներգծված հավասարաթև խաչեր: Առաջին տարբերակն իրեն զուգահեռներն ունի Ծիծեռնավանքի, Երերույքի, Մուղնու, Քասաղի, Օծունի խաչաքանդակներում: Երկրորդ հորինվածքն հանդիպում է Երերույքի, Փարպիի և հատկապես Ծիծեռնավանքի վաղմիջնադարյան հուշարձաններում:

Ինչպես Տիգրանակերտի կառույցների ժայռափոր հիմնատակերն ու կառուցվածքները, այնպես էլ Վանքասարի ժայռափոր այս համալիրը ցույց են տալիս, որ Խաչենագետի ներքնահովտի կառուցողական արվեստին բնորոշ են անթրոպոգեն քարանձավներն ու ժայռափոր կառուցումները, որոնք ոչ թե լրացրել են բնության հիմնական տարրերը՝ լեռը, ժայռը, այլ հարմարվել նրան՝ դարձնելով տեղական մշակութային լանդշաֆտի մի բաղկացուցիչ մասը: Այդպիսի քարանձավներ հայտնի են նաև Քաշաթաղում:

Վանքասարի եկեղեցու հաղակագծային և ծավալադարձական հորինվածքը: Արցախի Տիգրանակերտի անմիջական շրջակայքի հուշարձանների շարքում Վանքասարի եկեղեցին առանձնանում է նրանով, որ միակ կանգունն է (վերակառուցված վիճակում): Այն կառուցված է ժայռի բարձրագույն գագաթին: Ունի խաչաձև հատակագծային հորինվածք (արտաքին չափերն են 9,7 x 8,7 մ), որի հիմքը կազմող գմբեթատակ քառակուսին ամփոփված է արևմուտքից ուղղանկյուն, իսկ մյուս կողմերից կիսաշրջանաձև խաչաթևերով, որոնք արտաքինից ուղղանկյուն են: Մուտքերը բացված են երեք կողմերի խաչաթևերում, ուր զետեղված են նաև մեկական լուսամուտներ: Կառույցի հյուսիսային և հարավային խաչաթևերի կողային պատերն ավելի հաստ են, որն, հավանաբար, խաչաթևերի միացման հանգույցներն ուժեղացնելու նպատակ է հետապնդել: Գմբեթն ունի բրգաձև վեղարով պսակված ութանիստ թմբով: Եկեղեցին կառուցված է Վանքասարի կրաքարով: Եկեղեցու պատերի հին շարի գրեթե բոլոր քարերի վրա պահպանվել են վարպետների նշաններ՝ հայկական տառաձևերի կամ երկրաչափական նշանների տեսքով: Սրանց մի մասը համընկնում է Սիսիանի հռիփսիմետոսի տաճարի վրա եղած

նշանագրերին, որը թվագրվում է 7-րդ դարով: Նույն ժամանակին է վերաբերում նաև Վանքասարի եկեղեցու կառուցումը:

Վանքասարի եկեղեցին պատկանում է վաղմիջնադարյան փոքր խաչածն կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների եռախորան ենթատիպին և իր համաչափություններով համընկնում է Քարաշամբի և Այլաբերի նմանատիպ կառույցների հետ: Երեք խաչաթևերում մուտքերի առկայությունը Վանքասարի եկեղեցու առանձնահատկությունն է իր տիպի հուշարձանների մեջ:

Եկեղեցու ծավալատարածական նախնական հորինվածքի մասին խոսելը բավական բարդանում է այն պատճառով, որ հատակագծի վրա վերականգնվել է սկզբնականին չհամապատասխանող ծավալ: Խորհրդային շրջանում՝ 1980-ականներին «աղբբեջանական ձևով» վերականգնման ժամանակ եկեղեցին լուրջ կորուստներ է կրել: Առաջին հերթին խաթարվել է հուշարձանի միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը: Ամբողջովին բարձրացվել և սալապատվել է եկեղեցու շրջակայքը, որի հետևանքով ծածկվել է վաղքրիստոնեական շերտը: Այլափոխվել են կոնստրուկտիվ հանգույցների և ծածկերի (տրոմայներ, գմբեթարդներ, թաղ, գմբեթ) իրականացման եղանակները: Գմբեթները շարվել են հարթ քարերով, ճակատներում չեն կառուցվել լուսամուտների պսակները, քիվերը, շքամուտքերը: Միտումնավոր ոչնչացվել են նաև արևմտյան մուտքի բարավորի հայատառ արձանագրությունն ու խաչաքանդակը: Վաղմիջնադարյան գողտրիկ կառույցը վերածվել է անհեթեթ խորանարդակերպ զանգվածի: Այսպիսի ձևով վերականգնումը ոչ թե չիմացության, այլ դիտավորության արդյունք է՝ հայկական հուշարձանի աղբբեջանական խեղաթյուրման հերթական դրսևորում:

Գյավուր-կալա բնակատեղին: Հայկաբերդ-Գյավուր-կալան (բառացի՝ Անհավատների բերդ) գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նոր Հայկաջուր գյուղից արևելք, Տիգրանակերտից՝ հյուսիս-արևելք: Շրջակա հարթավայրից բլուրը բարձրացված է 6,0 մ, որի գագաթային՝ 2,0 հա զբաղեցնող տարածքը կառուցապատվել է՝ ձևավորելով բնակատեղին ու դամբարանադաշտը: Նախնական դիտարկումներն ու պեղումները երևան են բերում մի խումբ ճարտարապետական համալիրների մնացորդներ:

Բնակատեղիի հարավային հատվածում դիտելի են վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավերակներ, բլրից հարավ և հարավ-արևելք՝ վաղքրիստոնեական սալարկղ և սարկոֆագ դամբարաններով կառուցապատված դամբարանադաշտն է: Ամենուր հայտնաբերվում են վաղմիջնադարյան ճարտարապետական մանրամասների՝ խաչային հորինվածքների, խարիսխների, կոթողների, դրանց պատվանդանների և այլ բեկորներ՝ ջարդոտված և ամբողջական:

Եկեղեցին հատակագծում ուղղանկյանը ներգծված կիսաշրջանաձև արսիդով միանալ սրահ է (արտաքին չափերը՝ 18,0x7,75 մ, աղոթասրահը՝ 11,65 x 5,25 մ), որն հյուսիսային կողմում ունի կցակառույց՝ ավանդատուն: Կիսաշրջանաձև խորանի հատակը բարձր է աղոթասրահի մակարդակից և ժամանակին նրա հետ հաղորդակցվել է երկու աստիճաններով: Տեղում առկա են բեմառեքի երկու

անկյունների մեկական քարեր: Եկեղեցին կառուցված է աստիճանավոր գետնախարսխի վրա և ունի երեք մուտք՝ երկուսը հարավային կողմից, երրորդը՝ արևմտյան: Պահպանված են հարավային և հյուսիսային երկայնական պատերի որոշ հատվածներ՝ մինչև 1,7 մ բարձրությամբ: Շինանյութը կրաքարն է: Շարվածքն իրականացված է միդիս եղանակով՝ կրաշաղախի օգտագործմամբ: Մաքրման աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են կղմինդրի բազմաքանակ բեկորներ, որոնք թե՛ իրենց ձևերով և թե՛ կավի որակով (խոշորահատիկ, կարմրադեղնավուն, ոչ շատ բարձր որակի) նման են Տիգրանակերտի Մեծ Եկեղեցու կղմինդրներին: Եկեղեցին իր հատակագծային լուծմամբ, հյուսիսային ավանդատան պատին փորագրված խաչային հորինվածքով, կղմինդրների հավաքածուով թվագրվում է 5-6-րդ դարերով:

Մասնակի պեղումներ Հայկաբերդում իրականացվել են դեռևս խորհրդային շրջանում՝ անցյալ դարի 60-ական թվականներին՝ աղդբեջանցի հնագետների կողմից: Հնավայրի տարածքում գտնվող եկեղեցին, ինչպես նաև մյուս շինարարական մնացորդները ներկայացվել են որպես աղվանական հուշարձաններ, չնայած այն հանգամանքին, որ այստեղից հայտնաբերվել է հայատառ արձանագրությամբ սարկոֆագի կափարիչ, որը ժամանակին տեղափոխվել է Բաքվի պատմության թանգարան: Այսօր այդ գտածոի մասին տեղեկություններ չկան:

Վաղմիջնադարյան ամրոցը: Նոր Մարաղա գյուղի հարևանությամբ՝ Խաչենագետի ձախ ափին է գտնվում նորահայտ ամրոցը: Այստեղ 2007թ. մայիսին հետախուզական պեղումներ է իրականացրել Արցախի հնագիտական արշավախումբը: Տեղազննումը, պեղումների արդյունքներն ու կատարված չափագրությունները հնարավորություն են տալիս պարզել ամրոցի գլխավոր հատակագիծը: Այն տարածվում է լեռան՝ ծովի մակերևույթից 630,0 մ բարձրության վրա գտնվող, մոտ 1.0 հա տարածք զբաղեցնող օվալաձև հատակաձև ունեցող սարահարթի վրա: Ամբողջ տարածքը պարսպապատ է: Ողջ պարագծով երևում են պարիսպների մնացորդները, որոնք կառուցված են բնական ռելիեֆի եզրագծով: Պեղումների շնորհիվ ամրոցի հարավարևմտյան հատվածում բացվել է պարսպի մի հատվածը և մուտքը: Վերջինս պաշտպանված է կիսակլոր աշտարակով: Պարիսպն իրականացված է կոպտատաշ մշակված, կանոնավոր շարված խոշոր քարերով: Տիգրանակերտի պարիսպների չոր, անշաղախ շարվածքի փոխարեն, որտեղ հենց քարն էր բեռնվածության հիմնական կրողը, պատի կառուցվածքում իբրև որմնաքարերն իրար կապակցող է ծառայել խիբարախառն հողից կազմված միջուկը, որի ծավալը զգալի գերազանցում է ճակատային քարերի ծավալին: Պարսպի իրականացման այս եղանակը, որը հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի այլ՝ վաղմիջնադարով թվագրվող ամրաշինական համակարգերում (Աշնակ, Ավան, Զաքարի բերդ), հնարավոր է դարձնում նորահայտ ամրոցը նախնական թվագրել ուշ անտիկ (մ.թ. 2-3-րդ դդ.) կամ վաղմիջնադարյան (4-8-րդ դդ.) շրջանով:

Բարձունքը, որի վրա կառուցված է ամրոցը, հանդիպակաց է Վանքասարին և անմիջապես հաջորդում է նրան: Տեղանքի ուշադիր զննման արդյունքում հետաքրքիր

պատկեր է ուրվագծվում: Վանքասարից հետո՝ դեպի հյուսիս, ռիթմիկ շարքով՝ Ստեփանակերտ-Մարտակերտ մայրուղու եզրով բարձունքներ են ձգվում: Հավանական պիտի համարել նաև այլ ամրությունների գոյությունն այդ լեռնազանգվածների վրա, մանավանդ եթե նկատի ունենանք Տիգրանակերտի առկայությունն այս տարածքում և նաև դրանով պայմանավորված այն ռազմավարական նշանակությունը, որը վերապահված էր Խաչենագետի ներքնահովտին՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի դարպաս և պաշտպանական համակարգ: Ավելի քան հավանական է այսպիսի համակարգի գոյությունը, քանի որ հնում բերդերը կառուցվում էին տարբեր գավառների կամ աշխարհների սահմանագծերին: Այս պաշտպանական կառույցները տեղադրվել են լեռնագագաթների վրա՝ գետահովիտները հսկելու նպատակով: Այսպիսի համակարգեր գոյություն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում: Այս ամրոցը, գտնվելով Խաչենագետի ներքնահովտում, ունեցել է այն ռազմավարական դերը, ինչը վերագրվում է Շիկաքար ամրոցին Կարկառի և Խաչենի վերին հովիտների պաշտպանության գործում:

Ասվածից հետևում է, որ

- Խաչենագետի ներքնահովտում հայտնաբերված ճարտարապետական համալիրներն (ամրոց, եկեղեցիներ, դամբարաններ, հուշակոթողներ, փոքր ճարտարապետական ձևեր) առանձնանում են հորինվածքային, կառուցվածքային լուծումներով ու գեղարվեստական արտահայտչականության միջոցներով, վկայում են տարածաշրջանի հարուստ կառուցապատվածության և դրանց վաղմիջնադարյան պատկանելիության մասին:
- Հուշարձաններն իրենց զուգահեռներն ունեն ինչպես հայկական, այնպես էլ համաքրիստոնեական օրինակներում և նաև վկայում են Խաչենագետի ներքնահովտի հայկական դիմագծի, հոգևոր ու մշակութային կյանքի մասին:
- Հայկական տառերով նշանագրերի առկայությունը Տիգրանակերտի միանավ Մեծ եկեղեցու և Վանքասարի եկեղեցու քարերի վրա, վկայում են հուշարձանները կառուցող վարպետների ազգային պատկանելիության մասին: Ավելին, այդ նշանագրերը հանդիպում են նաև հարևան Վրաստանում և Աղվանքում, որը ցուցում է այլ երկրներում հայ վարպետների շինարարական գործունեության մասին: Խաչենագետի ներքնահովտի ճարտարապետության քննությունը հաստատում է հենց իր զարգացման վաղ փուլում տեղական առանձնահատուկ դպրոցի գոյության փաստը:

Հետազոտության 4-րդ՝ «Տիգրանակերտի պարմաճարտարապետական միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրներն ու լուծման ուղիները» գլխում Խաչենագետի ներքնահովտի ճարտարապետական ժառանգության բացահայտման և ուսումնասիրության արդյունքում հնարավոր է դարձել նաև խոսել պատմական միջավայրի և հուշարձանների պահպանության ու գնահատման առաջիկա անելիքների մասին: Պահպանության հիմնական նախապայմանը հուշարձանների փաստագրումն ու դրանց մասին տեղեկատվության արխիվացումն է:

Ատենախոսության մեջ մշակվել են Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի պահպանության ներուժի գնահատման սկզբունքները: Սահմանվել է «ճարտարապետական ժառանգության պահպանության ներուժ» հասկացությունը, որ մեկնաբանվում է, որպես ամրոց-բնակատեղիի պատմական կերպարի և պատմաճարտարապետական ժառանգության մասին գիտելիքների հանրագումար: Արցախի Տիգրանակերտի պատմական միջավայրի և հուշարձանների մասին կուտակված գիտելիքն ու առկա վիճակը ապահովում են քաղաքի պատմական կերպարի վերաստեղծման իրական հնարավորությունը և պայմանավորում պահպանության ներուժի մեծությունը:

Ատենախոսության այս ենթամասում քննարկվում են այն միջամտություններն ու միջոցառումները, որոնք հիմնված են միջազգային կանոնադրությունների, համաշխարհային պրակտիկայի և տեսությունների վրա: Խոսք է գնում նաև դաշտը կարգավորող ինչպես հայաստանյան, այնպես էլ դրանից բխող Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության օրենքների մասին: Սրանցում գոյություն ունեն մշակութային ժառանգության պահպանության, վերականգնման և վերակառուցման վերաբերյալ բազմաթիվ տեսական նկատառումներ, որոնք գործնականում բացարձակ չեն և ամեն մի մասնավոր դեպքի համար ենթադրում են պատմական որոշակի տարածքի, միջավայրի և հուշարձանների առանձնահատկություններով թելադրված մոտեցում:

Արցախի Տիգրանակերտի պատմաճարտարապետական միջավայրի վերականգնման և պահպանության համար պատշաճ մեթոդ ընտրելը, օրենքների և նմանատիպ դեպքերի տեսական վերլուծության և քննության անհրաժեշտությանը զուգընթաց պահանջում է գնահատել վերլուծության արդյունքների հաջող կիրառման հնարավորությունը: Ատենախոսության մեջ փորձ է արվել առավելագույնս իրականացնել նշված վերլուծությունները՝ միաժամանակ հաշվի առնելով առկա հնարավորություններն ու սահմանափակումները:

Տիգրանակերտ քաղաքը գտնվում է մի տարածքում, որը միջազգային հուշարձանապահպան կազմակերպությունների կողմից սահմանվել է որպես կոնֆլիկտային գոտի և վիճահարույց՝ զրկված ամեն կարգի աջակցությունից: Սահմանամերձ լինելու հանգամանքը նույնպես բարդություններ է ստեղծում պատմամշակութային լանդշաֆտի ու համայնապատկերի ամբողջական ու նախնական ընկալումը պահելու համար: Անգամ արգելոց առանձնացված տարածքներում՝ ազգային անվտանգության նկատառումներով թելադրված, հողային աշխատանքներ և ռազմական ժամանակավոր կառուցումներ են իրականացվում:

Ատենախոսության այս ենթամասում առաջնորդվելով «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին» Հայաստանի Հանրապետության և դրանից բխող Լեռնային Ղարաբաղի օրենքների դրույթներով և շեշտադրելով առանձնահատկությունները, ներկայացվել է Արցախի Տիգրանակերտի պատմաճարտարապետական միջավայրի պահպանության ապահովման միջոցառումների համակարգը, որը ներառում է՝

հուշարձանների պահպանության գոտիների սահմանումը, պատմամշակութային արգելոցի և թանգարանի ստեղծումը, հուշարձանների և դրանց տարածքի պահպանության ապահովումն ու վերահսկումը, ամրակայման, վերականգնման, նորոգման աշխատանքների և օգտագործման կարգերի սահմանումը:

Արցախի Տիգրանակերտի պատմական միջավայրի պահպանական համակարգը ներառում է քաղաքի **պահպանության, կառուցապարման կարգավորման, հնագիտական և լանդշաֆտի պահպանման գոտիները**: Սահմանվել են իրականացումների թույլատրելի կարգերն այդ տարածքներում:

Հուշարձանապահպանության համաշխարհային փորձը կարևորում է նաև դրանց թանգարանացումը: Հետևելով դրան՝ և փորձելով Արցախում խթանել մշակութային ժառանգության հետազոտությունն ու հանրահռչակումը, Արցախի Տիգրանակերտում բացվել է վերջինիս հնագիտական թանգարանը, բարեկարգվել է տարածքը՝ (ավտոկայանատեղեր, հետիոտն արահետներ, գրություններ կրող ուղղորդիչ սլաքներ և հուշարձանների պատմությունը ներկայացնող վահանակներ, սպասարկման օբյեկտներ) հարմարեցվելով ընդհանուր և գիտական տուրիզմի համար:

Կարևորվել է նաև ճարտարապետական համալիրների վերականգնման գործընթացը: Որպես մեթոդ ընտրվել է հնագիտական վերականգնումը, որը հուշարձանի և նրա միջավայրի համար ավելի լայն մեկնաբանման և պահպանման հնարավորություններ է ստեղծում:

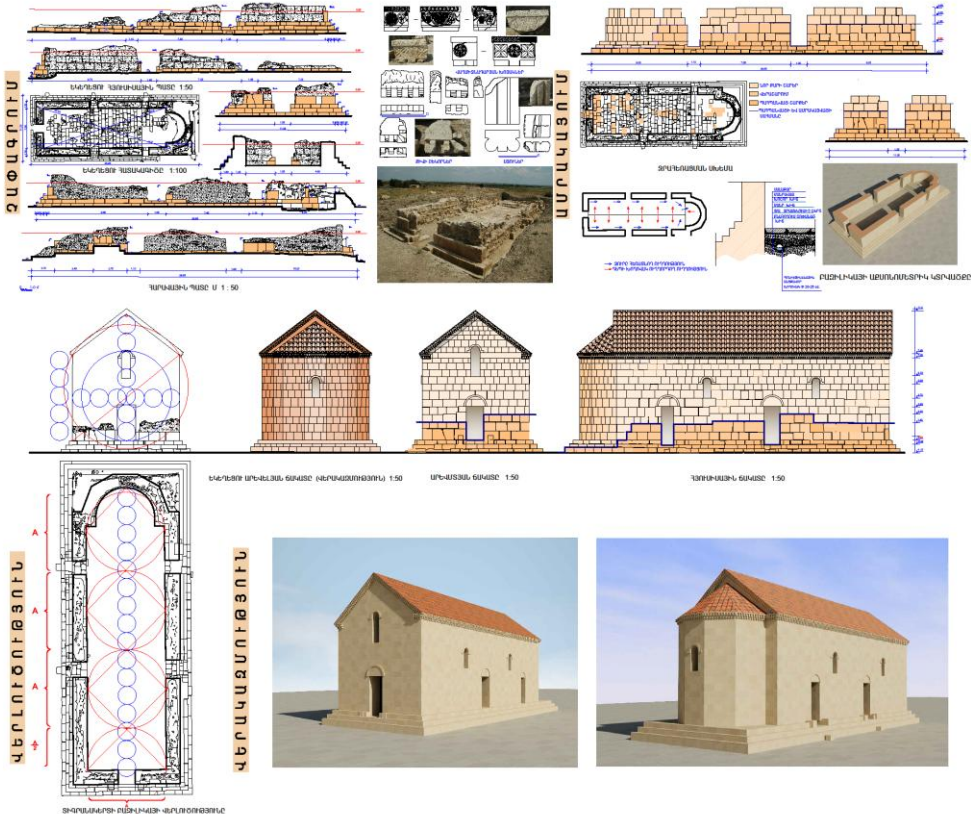
Տիգրանակերտի Մեծ եկեղեցու համալիր հետազոտություններն ու պահպանվածության աստիճանը հնարավորություն են տվել ներկայացնել հուշարձանի վերականգնման հայեցակարգը՝ կատարել միայն ամրակայման և մասնակի վերականգնման աշխատանքներ: Վերականգնման ընթացքում օգտագործվում են եկեղեցու շաղախի լաբորատոր քննության արդյունքները: Եկեղեցու պահպանված շինարարական ավերակները, նրա ձևաբանական, չափաբանական և համեմատական վերլուծությունը, զուգահեռների ուսումնասիրումն ու համադրումը հնարավոր են դարձրել ներկայացնել նորահայտ միանավ սրահի վերակազմության առաջարկ:

Վաղքրիստոնեական դամբարանի վերաստեղծման ներուժը բավական մեծ է (ամբողջությամբ պահպանված դամբարանսրահ, մասնակի պահպանված թաղ և դրան պատկանող միակոր սրբատաշ քարեր), որն ապահովում է դամբարանի վերականգնումը: Ըստ այդմ կազմվել է վաղքրիստոնեական դամբարանի ամբողջական վերականգնման առաջարկ, որի իրականացումը կլուծի նաև հուշարձանի պահպանության խնդիրը:

Վանքասարի վաղմիջնադարյան եկեղեցու վերակառուցման հնարավորությունը նույնպես առկա է: Այսօր հրատապ անհրաժեշտություն է դարձել Վանքասարի եկեղեցուն վերադարձնել իր նախնական կերպարը՝ (քանդելով մինչև ծածկերի մակարդակ և վերաշարելով նախնական տեսքին և շինարարական եղանակին համապատասխան): Արխիվային նյութերում հիշատակվում է Շուշիի մոտ

գտնվող եկեղեցու մասին և բերվում նրա նկարը, որը դասական խաչաթև կենտրոնագմբեթ եկեղեցի է: Քանի որ մատենագրության մեջ Շուշիի մոտ այդպիսի եկեղեցու մասին ոչ մի վկայություն չկա, ավելի քան հնարավոր է թվում, որ դա կարող էր Վանքասարի եկեղեցին լինել:

Փաստական կոլանների, չափաբանական, ձևաբանական, համեմատական (մասնավորապես Քարաշամբի, Այլաբերի, Թալինի և Աստվածածին վրացական Սամցկիսի, եռախորան եկեղեցիներ, Մաստարայի և Հովհաննես) վերլուծությունների, տարածաշրջանի վաղմիջնադարյան հարուստ մշակութային շերտի և ճարտարապետական համալիրների համադրության

Նկ.4. Տիգրանակերպի Մեծ եկեղեցու համալիրի հեղազոտության և վերակազմության առաջարկ:

արդյունքում ներկայացվել է Վանքասարի եկեղեցու վերակառուցման նախագիծը, որը ներառում է նաև տարածքի բարեկարգման աշխատանքների առաջարկներ՝ լանդշաֆտն աղավաղող ժամանակակից կառույցների շինարարական փլատակների ապամոնտաժում, նոր կառուցումների արգելում:

Առաջարկվում են Արցախի Տիգրանակերտի պատմաճարտարապետական միջավայրի պահպանության **ռազմավարական ուղղությունները**:

1. *Պեղումներին, ամրակայմանն ու իրացմանը նախորդող բազմամասնագիտական համագործակցության օգույնները*: Հնագետների, վերականգնողների, հնագետ ճարտարապետների, իրացման մասնագետների և այլոց համատեղ աշխատանքը օգտակար է հնարավորին չափ շուտ սահմանելու համար հնավայրի շահագործման երկարատև տեսլականը, հաշվի առնելով հանրության ու բոլոր մասնակից կողմերի ներուժի շահերը: Այսպիսի համագործակցությունը թույլ է տալիս բացահայտել այն հավասարակշռությունը, որն անհրաժեշտ է ճարտարապետական մնացորդների ամրակայմանն ու հնագիտական պեղումների շարունակության միջև, գերադասելով չվնասող կամ գոնե այն մեթոդները, որոնք համատեղելի են կառուցվածքների պաշտպանության հետ:

2. *Կանխարգելիչ ամրակայման սկզբունքների ու մեթոդների համապատասխանությունը*: Մասնագիտական խմբի կողմից պահպանվող տարածքի և շրջակայքի մանրամասն հետազոտությունն ու քայքայման երևույթների ուսումնասիրությունը հնարավոր է դարձնում մշակելու համար պահպանության արդյունավետ ու նվազագույնս միջամտող տեխնոլոգիաներ և եղանակներ՝ խնայելով բնօրինակի շինանյութը: Սա «առավելագույն ընդգրկում նվազագույն միջամտության համար» դեպքն է, որը ժառանգության պահպանության ասպարեզում բոլոր միջազգային խարտիաների ու նորմերի գերադասելի մոտեցումն է:

3. *Հուշարձանի իսկության հանդեպ հարգալից յուրացման գործիքների մշակման կարևորությունը*: Պահպանության ու իրացման հնարավորությունները հաշվարկվում են պեղումները սկսելուց առաջ: Արդեն պեղված մնացորդների համար բացի ծածկերից, որոնք արդեն տեղադրվում են որոշ հատվածների վրա, կիրառվում են կանխող պահպանության տեխնոլոգիաները (պահպանող ծեփեր, արտաքին և ներքին ջրահեռացման համակարգեր (դրենաժ), հատվածային վերականգնում, ժամանակավոր պաշտպանիչ այլ միջոցառումներ), որոնք հնարավորություն են տալիս արգելակել քայքայման գործընթացն ու պահպանել ավերակները:

Արցախի Տիգրանակերտի հուշարձանների և դրանց միջավայրի պահպանության ներկայացված մեթոդի կիրառումն ու համալիր աշխատանքների իրականացումը միտված են պատմական լանդշաֆտի անխաթարության պահպանմանը, հուշարձանախմբի շահեկան ներկայացմանն ու հանրահոգսկմանը և պատմաճարտարապետական միջավայրի վերակենդանացմանը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խաչենագետի ներքնահովիտն ինքնատիպ մի տարածաշրջան է, որտեղ ճարտարապետությունն ունի տարածքին բնորոշ հորինվածքային և կառուցողական հատկանիշներ և ցուցադրում է հայ էթնամշակութային մշտական ներկայությունը մեր թվականությունից առաջ առաջին դարից ի վեր մինչև 13-րդ դարի կեսերը:
2. Արցախի Տիգրանակերտը միանվագ, միասնական մտահղացմամբ, նախագծով և ձեռնարկով հիմնադրված, հեղինակապետական քաղաքաշինության «էտալոնային» օրինակ է, ունի պահպանվածության բարձր աստիճան և կարող է դառնալ հարուստ շտեմարան ժամանակաշրջանի քաղաքաշինական մշակույթի զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման և լրամշակման համար:
3. Տիգրանակերտի հատակագծատարածական կազմակերպումն իրականացվել է տեղագրական պայմանների թելադրանքով և լանդշաֆտին համահունչ՝ միաժամանակ կատարվել են լայնածավալ ինժեներական աշխատանքներ: Քաղաքաշինական հորինվածքի դոմինանտը լեռան լանջին, եռանկյունաձև հատակագծով կառուցապատված՝ պարիսպներով պարագծված քաղաքմասն է, որի շուրջը՝ հարթավայրում տարածված են քաղաքի բնակելի մյուս թաղամասերը: Հատակագծային եռանկյունաձև հորինվածքը հեղինակապետական քաղաքաշինության մեջ շատ տարածված է և ստացել է քաղաքներին բնորոշ մանրակերտի նշանակություն: Այդպիսի լուծում ունեն Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ամրոց-բնակատեղիներից Հառիճը, Մոտկանը, Ուրարտական Էրեբունին, հայկական Արմավիր, Երիզա, Արծկե, Արտաշատ, Երվանդաշատ քաղաքները, Գառնի ամրոցը: Այս շարքում կարելի է ընդգրկել հեղինակապետական քաղաքավայրերից Սիդեն, Կրեմնան, Ջենոբիան, Ապամեան, Լաոդիկեան, Հալեպը ինչպես նաև Պրիենե, Միլետոս հեղինակապետական քաղաքները, վրացական Բագինթթին, Սամաղուն, Սարկինթթին, Ուայլսցիխեն:
4. Արցախի Տիգրանակերտի ամրաշինական համակարգը ճարտարապետական մտքի տեղական (տեղանքի եռանկյուն կառուցապատում, պարիսպների կառուցում ռելիեֆին համապատասխան բեկված գծերի՝ զիգզագաձև և աստիճանաձև անցումների ձևով, հիմքերի ինժեներական նախապատրաստում) և հեղինակապետական (միասնական հատակագծում, քառանկյուն և կլոր աշտարակների օգտագործում, արհեստական դարավանդների ստեղծում, «ծիծեռնակապոչ» կապերով շինարարական տեխնիկա և կանոնավոր հատակագծման սկզբունքի կիրառում) մտքի կատարյալ զուգորդման օրինակ է՝ օժտված է առանձնահատուկ գծերով (կրաքարից բարձր հիմքեր, հաստատուն գծային չափումներ, ձևակազմ տարրերի ռիթմիկ շարքեր):
5. Խաչենագետի ներքնահովտի վաղքրիստոնեական ճարտարապետության ընդհանրությունները հայկական ճարտարապետության հետ ակնհայտ են: Դրանք արտահայտվել են հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքներում, համաչափական համակարգերում, շինարարական տեխնիկայում քարի կիրառման

եղանակներում, կառուցվածքային լուծումներում, զարդարվեստում և ունեն ավանդական ակունքներ:

6. Տիգրանակերտի վաղըրիստոնեական եկեղեցական ճարտարապետությունը, դրսևորելով դարաշրջանին բնորոշ հորինվածքային (միանավ բազիլիկ և խաչաձև կենտրոնազմբեթ տիպեր) և կառուցվածքային (բարձր որմնախարիսխների, գմբեթարդների և շքամուրքերի կառուցում, քարի, կղմինդրի և կրաշաղախի օգտագործում, «միդիս» շարվածք) լուծումներ, երևան է բերում նաև առանձնահատուկ գծեր (հատակագծային և «թռիչքի» մեծ չափեր, ձգված համաչափություններ, հոգևոր դասի մասի առանձնացում, մուրքերի առատություն, տեղական առանձնահատուկ շինանյութի՝ կրաքարի օգտագործում):

7. Եկեղեցիների հորինվածքային և կառուցվածքային քննությունը թույլ է տալիս խոսել Անդրկովկասի (Ակաուրտա, Կախ-բաշ, Մինգեչաուր), Փոքր Ասիայի (Եդիկապուլու, Սկուպա, Թոմարզա), ինչպես նաև Սիրիայի (Կալբ Լուզե, Տուրմանին) հետ ունեցած վաղ քրիստոնեական մշակութային (աշխարհագրական և պատմական) իրողություններից բխող առնչությունների մասին:

8. Արցախի Տիգրանակերտի վաղըրիստոնեական դամբարանը ներկայացնում է մեմորիալ կառույցների մի նոր հորինվածք, որի հիմնական առանձնահատկությունը միակ արևելյան մուտքն է: Այսպիսի լուծում վավերացված է Արցախի ևս երկու դամբարան-մատուռների՝ Ամարասի Սուրբ Գրիգորիսի և Վաճառի Սուրբ Ստեփանոսի օրինակներով:

9. Խաչենագետի ներքնահովտի կառուցողական արվեստի համար կարևոր նշանակություն ունի Վանքասարի վաղըրիստոնեական ժայռափոր պաշտամունքային համալիրը, որտեղ ժայռակերտման հայկական հազարամյա փորձն իր դրսևորումն է գտել եկեղեցական, բնակելի և մեմորիալ օրինակներում:

Խաչենագետի ներքնահովտի ճարտարապետության համալիր քննության հիման վրա

1. Սահմանվել են Արցախի Տիգրանակերտի միջավայրի և լանդշաֆտի պահպանության գոտիները՝ քաղաքի տարածքն առանձնացնելով որպես պատմաճարտարապետական արգելոց:

2. Իրականացվել են Տիգրանակերտի պատմաճարտարապետական միջավայրի և հուշարձանների պահպանության համալիր միջոցառումներ՝ տարածքի բարեկարգում և հարմարեցում ընդհանուր և գիտական տուրիզմի համար, թանգարանի ստեղծում:

3. Ստեղծվել են ջրահեռացման և պաշտպանիչ ժամանակավոր համակարգեր:

4. Խաչենագետի ներքնահովտի առավել պահպանված հուշարձանների (Տիգրանակերտի միանավ Մեծ եկեղեցի, Վանքասարի եկեղեցի, վաղըրիստոնեական դամբարան) համար ներկայացվել են ամրակայման, մասնակի վերականգնման, վերակառուցման, իսկ հուշայուների՝ վերակազմության առաջարկներ, ինչպես նաև Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի վիրտուալ պատկերը:

5. Վավերացվել է, որ պատմաճարտարապետական միջավայրի հանրությանը վերադարձի գործընթացն ու ժառանգությունը կենսընթացի բաղկացուցիչ դարձնելը, լինելով բազմազան, ընկալվում է որպես հնարավոր վերջնական նպատակ հենց այն պահից, երբ սկսվում են հետազոտությունները: Եթե հուշարձանի արժեքավորությունը ապացուցված է, ապա պահպանության ու իրացման միջոցառումներն ընթանում են սահուն, քանի որ ժառանգության դերը տարածքների զարգացման հարցում գնալով ավելի ու ավելի է կարևորվում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՏԱՅՈՒՎԱԾ Է ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Մշակութային հետազոտություններն Արցախում. Շուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ. Երևան, 2009, 48 էջ:
2. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009թ., 107 էջ:
3. Կիրակոսյան Լ., Վաղմիջնադարյան ամրոց-բնակատեղիների ամրաշինության հարցեր, ՀՀ 1993-95թթ. ՀՀԱՆԳՆ, ԶԹ, Երևան, 1996թ., էջ 37-39:
4. Կիրակոսյան Լ., Հակաերկրաշարժային միջոցառումները Հին Հայաստանի ամրաշինական համակարգերում, ԵՃՇՊՀ գիտ. աշխ. ժող. II, Երևան, 2001թ., էջ 65-68:
5. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Ս., Հանդաբերդի վանքի 2004-2005թթ. պեղումները, Լեռնային Ղարաբաղի անցյալը, ներկան և ապագան, Միջազգային գիտաժողով, ԶՀ, Երևան, 2007թ., էջ 446-455:
6. Կիրակոսյան Լ., Պատմական բնակատեղիների կառուցապատման և բնակչության թվի փոփոխարաբերակցության հարցը, ԳԱԱ Պատմ. ինստ., հայագիտ. գիտ., Երևան, 2004թ., էջ 33-36:
7. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Հանդաբերդի վանքի 2004-2005թթ. պեղումները, ՀՀՄ XIV, Երևան, 2008թ., էջ 247-257:
8. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ. Սաֆարյան Վ., Արցախի Տիգրանակերտի 2007թ. հնագիտական հետազոտության արդյունքները, Հուշարձան, 2, Երևան, 2010թ., էջ 35-44:
9. Կիրակոսյան Լ., Հանդաբերդի վանքի վերականգնման հայեցակարգը, Հայագիտական հանդես, 1, ԱրՊՀ, Ստեփանակերտ, 2010թ., էջ 124-138:
10. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Տիգրանակերտի հնագիտական թանգարանը, Թանգարան, Երևան, 2010թ., թիվ 2, էջ 130-132:
11. Կիրակոսյան Լ., Ճարտարապետական ժառանգության պահպանությունը արդի քաղաքաշինական զարգացումներում, Հայագիտական հանդես, 2, ԱրՊՀ, Ստեփանակերտ, 2011թ., էջ 152-162:

12. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Արցախի Տիգրանակերտը, Միջ. գիտ. նվիրված ԱրՊՀ 40-ամյակին, Ստեփանակերտ, 2010թ., էջ 253-255:
13. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Ժամկոչյան Ա., Վարդանյան Ռ., Կարապետյան Ի., Վարդանեսովա Տ., Արցախի Տիգրանակերտի հետազոտության հիմնական արդյունքները, Տիգրան Մեծ, Երևան, Տիգրան Մեծի գահակալ. 2100-ամյակին նվ. միջ. գիտ. նյութերի ժողովածու, (2005թ.), Երևան, 2011թ., էջ 227-238:
14. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Ժամկոչյան Ա., Վարդանյան Ռ., Կարապետյան Ի., Վարդանեսովա Տ., Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները (2005-2010թթ.), Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2009թթ., ԼՂՀ ԿԱ զբոսաշրջության վարչություն, Ստեփանակերտ, 2011թ., էջ 3-24:
15. H.Petrosyan, L.Kirakosyan, V. Safaryan, A.Zhamkochyan, R.Vardanyan, I.Karapetyan, T.Vardanesova, The discovery and first results of archaeological investigation of Tigranakert in Artsakh, 2005-2009, Archaeology of Armenia in regional context, Proceedings of the International Conference dedicated to the 50 th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography Held on September 15-17, 2009 Yerevan, Yerevan 2012, p.223-235.
16. Կիրակոսյան Լ., Վանքասարի եկեղեցու ճարտարապետությունը և «աղբբեջանական վերականգնումը», ՊԲՀ, Երևան, 2013, թիվ 1, էջ 120-134:
17. Կիրակոսյան Լ., Մշակութային եղեռն (Արցախի ճարտարապետական հուշարձանների օրինակով), Հայագիտության հարցեր, Հանդես, 1, Երևան, 2014, էջ 107-119:
18. Կիրակոսյան Լ., Նորահայտ ամրոցը Արցախի Տիգրանակերտի մերձակայքում, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 14-22:
19. Լիւբա Կիրակոսեան, Պատմաճարտարապետական յուշարձանների պահպանման եւ վերականգնման գործընթացը Լեռնային Ղարաբաղում, Բազմավեպ, Հայագիտական-բանասիրական-գրական Հանդես, 1-2, ՌՆԿԳ-ՌՆԿԴ, Մխիթարյան հրատարակչություն, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 2014, էջ 82-104:
20. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Կարապետյան Ի., Գաբրիելյան Ա., Վարդանեսովա Տ., Հովսեփյան Ռ., Արցախի Տիգրանակերտի 2011-2012թթ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., ԼՂՀ ԿԱ զբոսաշրջության վարչություն, Ստեփանակերտ, 2015թ., էջ 36-109:
21. Կիրակոսյան Լ., Արցախի Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական եկեղեցու ճարտարապետությունը, Հայաստանը և քրիստոնյա Կովկասը, Երևան, 2015, էջ 120-126:
22. Kirakosyan L., Project Of Reinforcement And Restoration Of Tigranakert Basilic church In Artshakh, Florence, 2015, p. 605-609.

23. Петросян Г., Киракосян Л., Раннехристианский культово-пещерный комплекс Арцахского Тигранакерта, „Caves as objects of history and culture, „International Scientific Forum, Voronezh, /Divnogorye/. 2016, с. 169-176.
24. Կիրակոսյան Լ., Արցախի Տիգրանակերտի եկեղեցու ճարտարապետությունը, ՊԲՀ, 1, Երևան, 2016, էջ 115-141:
25. Petrosyan H., Kirakosyan L., Adobe Structures of Tigranakert in Artsakh, Terra, Lyon, 2016, XII World Congress on Earthen Architecture, Lyon, 2016, p.53.
26. Kirakosyan L., Fortification End Construction Technique Of Tigranakert In Artsakh, Contemporary Problems of Architecture and Construction, Yerevan, October 26-28, 2016, pp. 43-46:
27. Կիրակոսյան Լ., Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը հելլենիստական ամրաշինության համատեքստում, Արցախի Պետական համալսարան, Գիտական ընթերցումներ /հոդվածների ժողովածու/ I, ԱրՊՀ հրատ, Ստեփանակերտ, 2017, էջ 61-67:
28. Kirakosyan L., The Preservation Issues Of The Historical And Architectural Environment Of Tigranakert In Artsakh, Proceedings Of 9 th International Conference Contemporary Problems of Architecture and Construction, Publishing House „ Universal,, Batumi-Georgia, September 13-18, 2017, p.101.
29. Կիրակոսյան Լ., Խաչենագետի ներքնահովտի նորահայտ եկեղեցիների ճարտարապետությունը, Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Բ, Միջազգային գիտաժողով, Երեւան, 7-8 դեկտեմբերի, 2017, էջ 122-127:
30. Kirakosyan L., THE PRESERVATION ISSUES OF THE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL ENVIRONMENT OF TIGRANAKERT IN ARTSAKH, ՃՇՀԱՀ գիտ. աշխատություններ, IV (67), Երևան, 2017, էջ 89-94:
31. Կիրակոսյան Լ., Արցախի Տիգրանակերտի կառույցների շարվածքների տիպերը, Արագածի թիկունքում, Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տեխնիկական հաշտության հիշատակին, Երևանի պետական համալսարան, Երևան, 2018, էջ 262-270:

ЛЮБА ВЛАДИМИРОВНА КИРАКОСЯН
АРХИТЕКТУРА ДОЛИНЫ НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ РЕКИ ХАЧЕНАГЕТ

Резюме

За последние несколько лет в результате раскопок в Нагорном Карабахе, в долине нижнего течения реки Хаченагет обнаружены руины города Арцахского Тигранакерта а также архитектурные комплексы его окрестностях, что сделало возможным комплексное изучение историко-архитектурного наследия этого региона.

Основная цель исследования: представить новонайденные комплексы (оборонительные системы, культовые, жилые, производственные, мемориальные) низины долины реки Хаченагет и локализовать их на историко-культурном фоне, используя методы архитектурного изучения; выявить их композиционные, конструктивные и художественные особенности, разработать методологию для решения основных проблем по сохранению историко-архитектурной среды.

Исследования проводились по методу комплексного изучения и сравнительного анализа архитектуры Армянского Нагорья и Ближнего Востока.

Общие выводы и предложения:

1. Долина реки Хаченагет – это своеобразный регион, характеризующихся постоянным армянским этно-культурным присутствием начиная с I века до н. э. до середины XIII в. н.э., где архитектура имеет типичную для местности композиционные и конструктивные особенности.
2. Хорошо сохранившийся Арцахский Тигранакерт, благодаря своей единой планировке, является «эталонным» примером эллинистического градостроения и может предоставить богатый материал для выявления и дополнения закономерностей развития всеобщей градостроительной культуры.
3. Планировочно-пространственная организация Тигранакерта осуществлена в соответствии с топографическими условиями местности и в гармонии с ландшафтом. Доминантой градостроительной композиции является цитадель с треугольной планировкой. Эта планировка широко распространена в эллинистическом градостроении и по сути получила значение модели, характеризующей города этого периода. Такие решения имеют древние крепости-поселения Армянского Нагорья: Арич, Моткан, урартская крепость Эребуни, армянские города Армавир, Ериза, Арцке, Арташат, Ервандашат, крепость Гарни. Список можно дополнить эллинистическими городами: Сиде, Апамя, Зенобия, Кремень, Ладокея, Алеппо, Приене, Милет и грузинскими Багинети, Самадло, Саркинети, Уплисцихе.
4. Фортификационная система Арцахского Тигранакерта является результатом сочетания местной строительной техники (треугольная застройка местности, постройка крепостных стен в соответствии с приломленными формами в виде зигзагов и ступенчатых переходов, предварительная инженерная подготовка фундамента) и эллинистической (единая застройка, квадратные и круглые башни, создание искусственных террас, строительная техника в кладке в виде «ласточкиных хвостов», использование принципа регулярной планировки, ритмические ряды морфологических элементов).
5. Общие черты раннехристианской архитектуры долины нижнего течения реки Хаченагет и армянской архитектуры очевидны. Они выражены в планировочной и

объемно-пространственной композиции, пропорциональных системах, в строительной технике и художественных решениях, в убранстве и исходят из традиционных источников.

6. Раннехристианская церковная архитектура Тигранакерта, отражая типичные для периода композиционные (однонефные базилики и крестообразно в плане центральнокупольные типы) и конструктивные (высокие стилобаты, куполообразные перекрытия, порталы, использование камня, черепицы и известнякового раствора, кладка «мидис») решения, выявляет также своеобразные черты (крупные размеры плана и пролета, удлиненные пропорции, множество входов, использование местного строительного материала-известняка).

7. Изучение церковных композиций и конструкций позволяет говорить о ранне христианских культурных связях, исходя из географических и исторических реалий между Закавказьем (Акаурта, Ках-баш, Мингечаури), Малой Азией (Едикапулу, Скупа, Томарза) и Сирией (Кельб-Лузе, Турманин).

8. Раннехристианский склеп, обнаруженный в Арцахском Тигранакерте представляет новую композицию мемориальных сооружений, основной особенностью которого является наличие единственного входа с восточной стороны. Подобное встречается в двух других погребениях в Арцахе: часовнях Св. Григориса в Амарасе и Св. Степаноса в Вачаре.

9. В строительном искусстве долины нижнего течения реки Хаченагет важное место имеет раннехристианский культово-скальный комплекс Ванкасара, где тысячелетний армянский опыт скальных построек нашел отражение в церковных, жилых и мемориальных памятниках.

Архитектурный анализ памятников долины нижнего течения реки Хаченагет позволило:

- определить охранные зоны среды и ландшафта Арцахского Тигранакерта, отделить территорию города как историко-архитектурный заповедник;
- осуществить комплексные мероприятия по сохранению историко-архитектурной среды и памятников Тигранакерта, благоустроить территорию, сделать ее доступной для общего и научного туризма, создать музей;
- установить дренажные и защитные временные системы;
- представить проекты по укреплению, частичному восстановлению и реконструкции наиболее хорошо сохранившихся памятников (однонефная Большая церковь Тигранакерта, церковь Ванкасар, раннехристианское погребение) и проект реставрации для стел, а также создать виртуальное изображение Арцахского Тигранакерта;
- констатировать, что процесс возврата историко-архитектурной среды и памятника общественности с самого начала является конечной целью исследования. Если ценность памятника доказана, то мероприятия по его сохранению и реализации проектов должно быть нетрудно, поскольку роль культурного наследия для развития регионов становится все более важным.

LYUBA VLADIMIR KIRAKOSYAN
THE ARCHITECTURE IN THE LOWER VALLEY OF THE RIVER XACHENAGET

Summary

In the recent years as a result of excavations in the lower valley of the river Khachenaghet in Nagorno Kharabakh the ruins of the town of Tigranakert of Artsakh and nearby architectural complexes have been found. This enables us to fully investigate the historic-architectural heritage of the region.

The main purpose of this investigation is to present new architectural complexes of the Khachenaghet valley and based on the historic-cultural background reveal their composition, constructive and artistic characteristics draw out methodologies in order to solve the main problems of preservation of the historic- architectural environment.

In this thesis monuments of Tigranakert of Artsakh and its surroundings of the Hellenistic period and the Early Middle Age are regionously examined. Fortification systems, religious, dwellings, industrial districts, memorial monuments their typological, proportional, constructive and artistic characteristics are revealed.

This investigation has been maintained according to the methods of complex architectural examination and comparative analyses of the architecture of the Armenian Highland and Near East.

General Conclusions and Proposals

1. The lower valley of the Khachenaghet river is a specific territory where the architecture has compositional and constructive characteristics typical of the region and demonstrates the presence of the Armenian ethno- culture from the I century B.C. to the half of the XIII century A.D.
2. Tigranakert of Artsakh is a Hellenistic town built during a period of time with a unique idea, unified layout and implementation and is an example of an urban development which is highly preserved and can give a rich material for revealing and completion of the main principles of the development of the urban culture of the period.
3. The organization of the environment layout was realized according to the topographical conditions and in harmony with the landscape as well as large - scale engineering work. The citadel on the slope of the mountain with its triangle plan. The triangle composition of the plan is widespread in Hellenistic buildings and is a model characteristic of the town. Many of the ancient fortress-settlements in the Armenian Highland such as Harich, Motcan, the Urartian fortress of Erebuni, the Armenian towns of Armavir, Yeriza, Artske, Artashat, Yerevandasht, the fortress of Garni have similar planning solution. The Hellenistic town of Siden, Kremnan, Chenobia, Apamea, Laodicea, Aleppo as well as Priene, Milet and Georgian Baghineti, Samadlo, Sarkineti, Uplistsikhe can be added to the list of the above mentioned towns.
4. The fortification system of Tigranakert of Artsakh is the result of local (triangle composition of the place, fortification walls built in the way of curved lines-zigzags and step like passes according to the relief of the territory, preliminary engineering preparation of the foundation) and Hellenistic(the usage of quadrangle and round towers in the unique plan, artificial terraces, building technique, so called "swallow tail" connection of the masonry and the usage of regular planning principles) perfect synthesis

of architecture and has specific features (high limestone foundation, regular linear measurements, rhythmical rows of morphological components).

5. The early medieval architecture of the Khachenaghet valley and the Armenian architecture obviously have features in common. They are reflected in their plans, dimensional composition, proportional systems, building technique in the way of the usage of stone, constructive solution, decoration and have traditional sources.

6. The Early Middle Age church architecture of Tigranakert of Artsakh with its composition typical to that period (one nave basilica and cross form, central domed types) and constructive features (high stylobates, dome - shaped shelter above the altar, portals, the usage of stone, tile and dome-shaped shelter lime - based mortar, "midis" masonry connection) also reveals peculiar features (large plan and "span", elonged proportion, separation of the clergy seats, many entrances, the usage of certain building material (limestone).

7. The analysis of the church composition and construction enables us to speak of the early Christian cultural ties between Transcaucasus (Akaurta, Kakh-Bash, Minghechauri) and Asia Minor (Yedi-Kapulu, Scupa, Tanarza) as well as Syria (Kalb Luze, Turmanin) derived from geographical and historical realities.

8. The early medieval graveyard of Tigranakert of Artsakh demonstrates a new composition of memorial buildings the peculiarity of which is the only entrance in the eastern part. This kind of solution is verified in two other grave - chapels in Artsakh. They are St. Grigoris Chapel in Amaras and St. Stepanos Chapel in Vachar.

9. Of significant importance for the construction in the Khachenaghet valley is the early Christian worship cave complex of Vankasar where a thousand-year experience of the Armenian cave construction is reflected in churches, dwelling and memorial monuments.

The analysis of the architecture of the lower valley of the Khachenaghet river enables us to

- define the environment and landscape preservation zones separating the territory of the town as a historic-architectural preserve,
- conduct complex maintenance to preserve the environment and monuments, improve the territory and make it suitable for general and scientific tourism, build a museum,
- provide drainage and temporary protective system,
- present proposals for the best preserved monuments such as one nave Great Church Tigranakert Church of Vankasar an early Christian graveyard for reinforcement, partial reconstruction, rebuilding and reerection of the stelas as well as give a virtual picture of Tigranakert of Artsakh,
- verify that the processes of public availability of this historic-architectural territory being diverse are regarded as the final goal from the very beginning of investigations. in case the monument proves to possess high artistic values its preservation and implementation processes will be conducted smoothly as the role of the development of the environment heritage is becoming more and more important.

